

Wandkaart van Nederlandsch Oost-Indië

Jan van Gorkum en zijn Lithographisch Etablissement (deel 2)

Kaarten van koloniale expedities

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Caert THRESOOR

JAARGANG 41 NR 3 2022

Een uitgave van de Barent Langenes Stichting

Redactie Gijs Boink, dr. Kees van Grootheest, Ron Guleij, dr. Reinout Klaarenbeek, Capt. Hans Kok, dr. Ferjan Ormeling, drs. Ester Smit, drs. Reinder Storm, Erik Walsmit. Correctie Engelse teksten Francis Herbert (Londen)

Vormgeving Twin Media bv, Culemborg

Internet <https://caert-thresoor.nl> (volledige jaargangen met een vertraging van drie jaar; inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs)

Secretariaat R. Storm, p/a Allard Pierson | De Collecties van de Universiteit van Amsterdam, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam, E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenes Stichting
M. Griffioen, Nieuwstraat 19B
2312 KA, Leiden

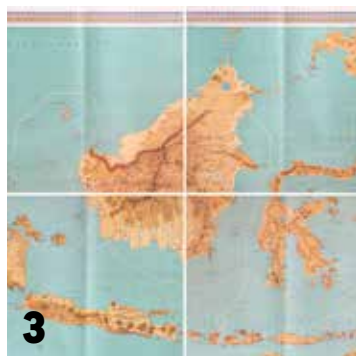
Abonnementen en administratie
Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 33,00 België € 35,00; Overige landen € 42,00 Losse nummers € 9,00 (exclusief verzendkosten)
Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Administratie Caert-Thresoor, Mijerstraat 20, 2613 XM Delft, administratie@caert-thresoor.nl
ABN AMRO, IBAN: NL19ABNA0408579447

ISSN 0167-4994

Copyright Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven Op aanvraag bij administratie@caert-thresoor.nl

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

Artikelen

- 3** LOWIE BRINK
Made in Groningen
De Wandkaart van Nederlandsch Oost-Indië van P.R. Bos en R.R. Rijkens uit 1881
- 12** FRANS SCHOLTEN
Jan van Gorkum en zijn Lithographisch Etablissement
Deel 2: Doorstart in Leiden
- 21** MARIE KEULEN
Kaarten van koloniale expedities
De Marronexpedities in achttiende-eeuws Suriname

Rubrieken

- 28** Kaartmakers in de Nederlanden
- 30** Kaartencollecties in de Nederlanden
- 32** Recensies
- 34** Varia Cartographica
- 37** Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

BEELDOMSLAG: DETAIL VAN AFBEELDING 2, PAGINA 29.

Tijdstroom of geschiedkundige kaart van het Koninkrijk der Nederlanden. Amsterdam, 1830. Collectie Allard Pierson UvA, HB-KZL X 4 D 3 (2).

MADE IN GRONINGEN

De Wandkaart van Nederlandsch Oost-Indië van P.R. Bos en R.R. Rijkens uit 1881

• LOWIE BRINK •

Groningen was in de negentiende eeuw een uithoek van het land. Als een Groningse dorpsschoolmeester op reis ging naar Amsterdam beschouwde heel het dorp dat als waaghalzerij.¹ Pieter Roelf Bos (1847-1902), een leraar aan de Rijks HBS in Groningen, klaagde dan ook in een brief uit 1877 aan de Leidse hoogleraar P.J. Veth over zijn “zoo ver van het centrum des lands verwijderde woonplaats”.² En ook zijn collega en vriend Rijko Rentjo Rijkens (1825-1911), leraar aan de Rijkskweekschool in de provinciehoofdstad, betreurde in 1875 het feit dat “iemand die niet nabij de bron van kaartwerken woont niet gemakkelijk daarmee bekend wordt.”³ Toch durfden Bos en Rijkens (de ‘Noormannen’ noemden ze zichzelf)⁴ het aan om in 1881 bij de Groningse uitgever J.B. Wolters een grote wandkaart in twaalf bladen van Nederlands Oost-Indië op een schaal van 1:2.000.000 te laten verschijnen. Deze succesvolle en toonaangevende schoolwandkaart zou tot 1940 maar liefst negen edities beleven, hetgeen in Nederland ongekend is.

Gezien de nog grote onzekerheden in het kaartbeeld van Nederlands-Indië in de jaren zeventig van de negentiende eeuw, dringt zich de vraag op hoe Bos en Rijkens in het afgelegen Groningen aan de kennis zijn gekomen die nodig is om een dergelijke problematische kaart te ontwerpen. Ze waren natuurlijk bekend met de ‘Academische Bibliotheek’ maar van een kaartenverzameling was daar nog geen sprake, aangezien geografie pas in 1948 een studierichting zou worden aan de Rijksuniversiteit Groningen. De bibliotheek van de Rijks HBS was op het gebied van aardrijkskunde welvoorzien maar herbergde weinig kaartmateriaal.⁵ En het aanschaffen van kaarten werd destijds bemoeilijkt doordat de boekhandel deze doorgaans niet in commissie zond. Bos en Rijkens waren echter zoals men in het noorden zegt ‘nait veur ain gait te vangen’.⁶ Maar voordat we daar op ingaan, zullen we eerst het onderwijs in de provincie Groningen bespreken en de twee kaartauteurs nader introduceren.

DR. IR. L.E.S. BRINK
is eigenaar van antiquariaat
De Wereld aan de Wand,
dat gespecialiseerd is in
wandkaarten.

“ER GAAT NIETS BOVEN GRONINGEN”

Het is niet eenvoudig te verklaren, maar feit is dat in de negentiende eeuw “de grote onderwijsvernieuwing in ons land van Groningers is uitgegaan.”⁷ Onderwijzers zoals H. Wester (introductie klassikaal onderwijs), R.G. Rijkens (geen familie van R.R.) en B. Brugsma genoten landelijke bekendheid. Het grootste verbruik van schoolboeken, het eerste regionale onderwijzersgezelschap, reeds in 1833 een onderwijstijdschrift, de eerste vergadering van het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap (1844): Groningen liep voorop.⁸ Vooral schoolopziener en kweekschooldirecteur Berend Brugsma (1797-1868), de “Nederlandse Pestalozzi”, verkreeg met zijn nadruk op aanschouwelijk onderwijs en zijn credo ‘denken geeft macht’ grote invloed.⁹ Leraren van Brugsma’s kweekschool (in 1861 omgevormd tot de Groninger Rijkskweekschool) zoals L. Leopold, H. Scheepstra, F. Bruins en R.R. Rijkens wisten de weg naar Groningse uitgevers te vinden. F.C. Brugsma, de zoon van de “alchymist

1

die zoovelen tot denkende menschen vormde”,¹⁰ stelde in 1855 de eerste schoolatlas voor uitgeverij Wolters samen. En ook oud-leerlingen zoals P.R. Bos, R. Bos, B.A. Kwast, P. Eibergen en R. Schuiling zouden met hun publicaties aantonen dat de Groninger Rijkskweekschool een broedplaats was van onderwijstalent.¹¹

TWEE NOORMANNEN

Bos heeft eigenlijk geen introductie nodig.¹² Kort samengevat: leerling van Brugsma, onderwijzer, leraar Nederlands en aardrijkskunde in Warffum en in 1875 in Groningen, vanaf 1875 groot aantal leerboeken, atlanten en wandkaarten bij Wolters, schoolopziener, bestuurslid Natuurkundig Genootschap te Groningen en Aardrijkskundig Genootschap, te vroeg overleden in 1902. Rijkens daarentegen kan wel een introductie gebruiken. Rijko Rentjo Rijkens wordt meestal verward met weer een andere Rijkens, ene Rijpke, een collega annex schoonvader van Bos in Warffum. Op zijn opvallende grafmonument wordt R.R. Rijkens pedagoog genoemd, maar hij was misschien nog wel meer aardrijkskundige. Hij kreeg weliswaar bekendheid met een veelgebruikt werk over opvoedkunde (“Jarenlang was Rijkens de leidsman van nagenoeg iederen aanstaanden onderwijzer

in Nederland”¹³), maar hij publiceerde bij Wolters ook aardrijkskundige lees- en leerboeken, een schoolwandkaart van Frankrijk (1876) en twee succesvolle atlanten (vanaf 1871). Ook Rijkens’ carrière verliep voorspoedig: leerling en ondermeester van Brugsma, hoofdonderwijzer in Coevorden en Nieuwolda, leraar opvoedkunde en aardrijkskunde in Groningen (1862), directeur Groningse Nutskweekschool voor onderwijzeressen (1876-1879), idem Nijmeegse Rijkskweekschool (1879-1889). Hij overleed in de stad Groningen in 1911. Rijkens was blijkbaar zo verknocht aan zijn werk dat hij de opheffing in 1889 van de Nijmeegse kweekschool “nooit te boven is gekomen”.¹⁴

Rijkens was vanaf 1870 redactielid van het onderwijstijdschrift *De Schoolbode*. Hierin publiceerde hij vele kritische recensies en afgewogen beschouwingen over het aardrijkskundeonderwijs. In 1873 werd Bos medewerker van *De Schoolbode* en schreef eveneens kritische recensies en afgewogen beschouwingen over het aardrijkskundeonderwijs. Ze konden elkaar dus niet ontlopen, en de samenwerking zal toen zijn begonnen. Ze stelden in 1877 een aardrijkskundig leesboek samen en vormden in 1898 de kern van een Centraal bureau voor de kennis van de provincie Groningen. Bos en

1 Wandkaart van Nederlandsch Oost-Indië van P.R. Bos en R.R. Rijkens uitgegeven door J.B. Wolters in Groningen (1881, schaal 1:2.000.000, 12 bladen, ca. 165 x 240 cm, collectie Bodel Nijenhuis, Universitaire Bibliotheken Leiden).

Rijkens waren geestverwanten en de volgende overtuigingen en eigenschappen tonen dat duidelijk aan.

1. Ze waren voorstander van de “nieuwere richting in de aardrijkskunde” afkomstig van Duitse geografen als Ritter en Peschel. Uit Bos’ brochure *De plaats der aardrijkskunde in het systeem der wetenschappen* blijkt dat hij al in 1878 goed had nagedacht over de geografie als wetenschap: “De kennis van de aardoppervlakte moet den grondslag leggen voor de kennis van de wisselwerkingen tusschen de aarde en hare bewoners.”¹⁵ Onmiskenbaar blijkt hieruit de invloed van de Duitse geografie met haar toenmalige nadruk op natuurkundige aardrijkskunde en fysisch determinisme. Vanuit dit beginsel komt Bos soms tot opmerkelijke meningen: “De bewoners der groote, eentonige vlakten staan in ontwikkeling doorgaans lager dan zij, die een golvend of bergachtig terrein bewonen.”¹⁶ Ook Rijkens zette zich af tegen “de [staatkundige] aardrijkskunde der oude school”,¹⁷ was “een getrouw volger van Ritter’s methode”¹⁸ en beschouwde “de natuurlijke gesteldheid als de grondslag der aardrijkskunde”.¹⁹

2. Ze waren leerlingen van de ‘Nederlandse Pestalozzi’ en gingen dus uit van het aanschouwingsbeginsel dat de zintuiglijke waarneming boven het gesproken en geschreven woord stelt. Bij het aardrijkskundeonderwijs betekent dit een veelvuldig gebruik van atlas- en wandkaarten. Die moesten dan wel echt direct aanschouwelijk zijn: groot van formaat, duidelijk, sober en plastisch. Bekend is het motto in de Bosatlas van 1877 over “leer scheinende” kaarten. Maar ook Rijkens hamerde vanaf 1870 in *De Schoolbode* voortdurend op deze eigenschappen. Zo vroeg hij in een brief aan Veth naar een kaart die de “Nederlandsch Indische eilanden het meest plastisch voorstelt”.²⁰

3. Een kenmerkende eigenschap van zowel Bos als Rijkens is verbeterzucht. Dit blijkt uit het groot aantal ingrijpende aanpassingen in de edities van de Bosatlas (vanaf 1877) en van Rijkens’ *Schoolatlas van Nederland* (1871-1882). Het blijkt ook uit Bos’ uitspraak dat hij “iets beters wilde leveren dan de bestaande overzichtskaarten van onze Oost.”²¹ Het lijkt erop dat we het ontwerp van de *Wandkaart van Nederlandsch Oost-Indië* aan deze gelijkgestemde Groningers kunnen toevertrouwen.

DIRECT AANSCHOUWELIJK

Bos en Rijkens voegden de daad bij het woord en gaven hun wandkaart afmetingen die voor die tijd ongebruikelijk groot waren (schaal 1:2.000.000, ca. 165 x 240 cm, 12 kaartbladen). En doordat de kaart niet overladen is, levert dat een ook op

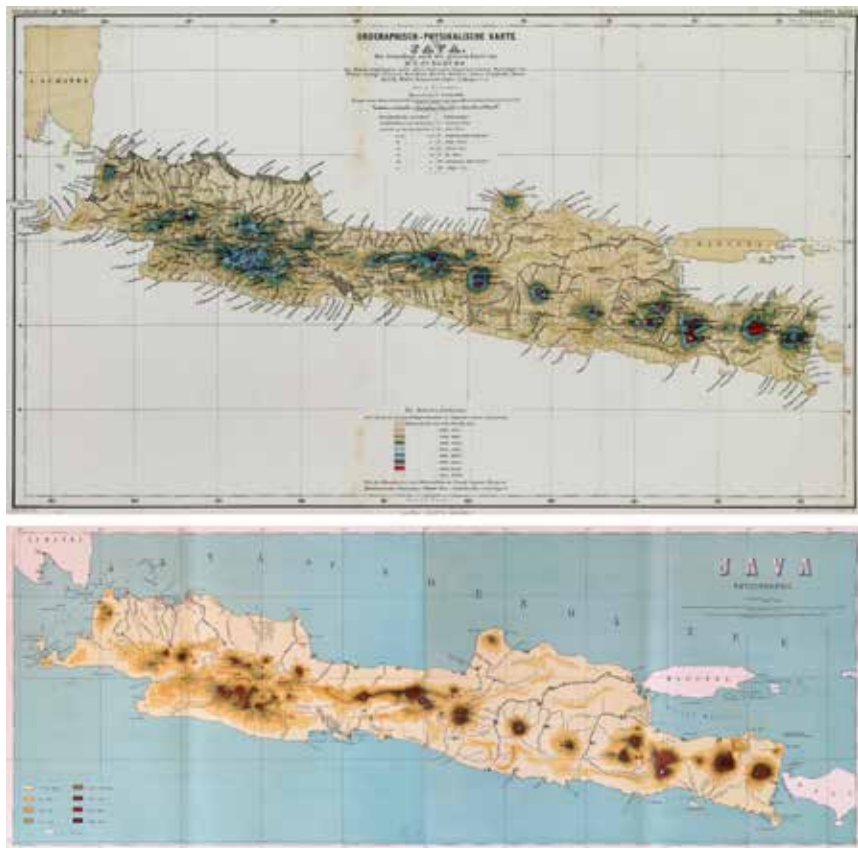

2 Grafmonument van R.R. Rijkens op de Zuiderbegraafplaats in Groningen (foto auteur).

3 Lerarencorps en directeur R.R. Rijkens (rechts van het midden) van de Rijkskweekschool in Nijmegen (ca. 1885, collectie Regionaal Archief Nijmegen)

afstand duidelijke kaart op. Uiteraard geeft de kaart – afgezien van de staatkundige bijkaart van Java – de “oro-hydrographische gesteldheid”²²: gebergte en afwatering maken de dienst uit. Waarschijnlijk hadden de auteurs graag dieptezones in de zee willen aangeven, maar de gegevens daarvoor waren omstreeks 1880 ontoereikend. De negen hoogtezones op de natuurkundige bijkaart van Java geven een goed plastisch effect en maken “de zoo verschillende vorm van het terrein in Oost- en West-Java aanschouwelijk”.²³ Op de hoofdkaart zorgen twee hoogtekleuren en bruine schrapjes met slagschaduw tegen de zuidelijke hellingen van bergen en bergketens voor enige plasticiteit. De kaart levert wederom een bewijs van het hoge niveau van het drukwerk van de Groningse steendrukkerij J.H. van de Weijer. Door de uitgesproken keuze voor een natuurkundige kaart

4

met hoogtekuren wordt het lastig de complexe indeling van Nederlands-Indië in residenties en gouvernementen weer te geven. Met witte lijnen in de zee (goed leesbaar) en rode lijnen op het land (beperkt leesbaar) is getracht dit toch aan te duiden. Ook geeft de kaart door de uniforme kleuring de indruk dat het Nederlandse gezag overall geldt, terwijl rond 1880 grote delen zich geheel of gedeeltelijk aan dat gezag onttrokken (zoals Atjeh en andere delen van Sumatra, Bali, Lombok, en delen van Celebes). In de bijgeleverde duidelijke handleiding wordt onder meer toegelicht dat de Mercatorprojectie rond de evenaar zonder grote vormafwijkingen toegepast kan worden. Waar kaart en handleiding echter geen duidelijkheid over geven, zijn de door Bos en Rijkens gebruikte bronkaarten.

KIESKEURIG

Het samenstellen van een up-to-date overzichtskaart van Nederlands-Indië was rond 1875 een zeer lastige klus. De Topografische Dienst in Batavia hield zich er niet mee bezig: “overzichtskaarten van den geheelen Archipel of van groote deelen daarvan behoorde [in de negentiende eeuw] nog niet tot het werk”.²⁴ En behalve van Java waren er nog vrijwel geen topografische kaarten. Zeekaarten geven alleen kustlijnen en waren vaak verouderd. Er is wat afgeklaagd in tijdschriften over de stand van de hydrografische kartering. Bovendien hebben we geen aanwijzingen gevonden dat Bos en Rijkens de beschikking hadden over zeekaarten. Maar

ook niet-officiële kartografie is een bron van kaartkennis. In de jaren zeventig gold als het meest gezaghebbend de tweede editie uit 1870 van de *Algemeene atlas van Nederlandsch Indië* van hydrograaf P. Melvill van Carnbee en topograaf W.F. Versteeg (verder aangeduid als MvC-atlas), “waartoe al het in archieven liggende materiaal werd gebruikt.”²⁵ Toch waren de meeste uit de jaren vijftig en zestig daterende kaarten in deze atlas eind jaren zeventig al weer verouderd. Gepoogd is de inhoud van deze atlas weer actueel te maken aan de hand van recente zeekaarten. Een voorbeeld daarvan is de *Algemeene kaart van Nederlandsch Indië* van S.H. Serné (tweede editie, 1879, schaal 1:4.000.000, 4 bladen) die bewerkt was naar genoemde atlas en de “nieuwste Nederl. en Eng. zeekaarten”. Maar Bos en Rijkens waren niet snel tevreden en wilden niet “vervallen in de vele onjuistheden die sommige kaarten van onze Oost aankleven.”²⁶ Een verouderde atlas combineren met de ‘nieuwste’ zeekaarten (die de laatste ontwikkelingen toch weer niet bevatten) was niet hun *cup of tea*. Maar wat dan wel? In het nu volgende zullen we proberen de bronkaarten van Bos en Rijkens te traceren. We beginnen met Java en maken vervolgens met de klok mee een ronde door ‘De Oost’. De spellingswijze van de namen in dit artikel is gelijk aan die op de wandkaart.

JAVA: JUNGHUHN’SCH E KARTE

In een brief aan Veth vraagt Rijkens naar betrouwbare kaarten van Oost-Indië met een plastische uitstraling “in den trant van het kaartje van Java in *Petermann’s Mittheilungen* van 1860”.²⁷ Dit kaartje heeft blijkbaar veel indruk gemaakt en een getrouwe bewerking vinden we dan ook terug in de natuurkundige bijkaart van Java. De kustlijnen en rivieren van de staatkundige bijkaart zijn er ook van afgeleid, maar opmerkelijk genoeg zijn er kleine verschillen met de afbeelding van Java op de hoofdkarte. De *Orographisch-physikalische Karte von Java* van A. Petermann uit 1860 is gebaseerd op 461 hoogtemetingen en heeft als grondslag de “vortreffliche Junghuhn’sche Karte”²⁸ van Java uit 1855, een rond 1880 verouderde kaart maar nog lang gezaghebbend. Bos en Rijkens zaten vast aan de op de Duitse kaart gebruikte ‘Rheinländischen Fuss’, hetgeen de vreemde hoogtezonegrenzen verklaart (0-315 m, 315-625 m, etc.). De hoogtekuren zijn veranderd in een natuurlijker kleurenpalet, maar ook op de wandkaart geldt: hoe hoger, hoe donkerder.

SUMATRA: KAARTEN OP DE DEURMAT

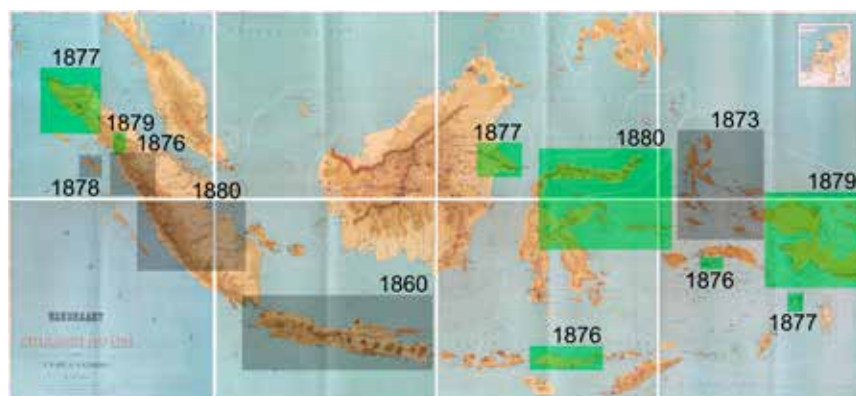
In tegenstelling tot Java waren rond 1875 veel binnenlanden van Sumatra nog onbekend terrein. Een compilatie van de betrouwbaarste en/of

4 Java; boven: *Orographisch-physikalische Karte von Java* in *Petermann’s Geographische Mittheilungen* van 1860 (schaal 1:2.600.000), onder: bijkaart Java *natuurkundig* (schaal 1:1.000.000) van de wandkaart.

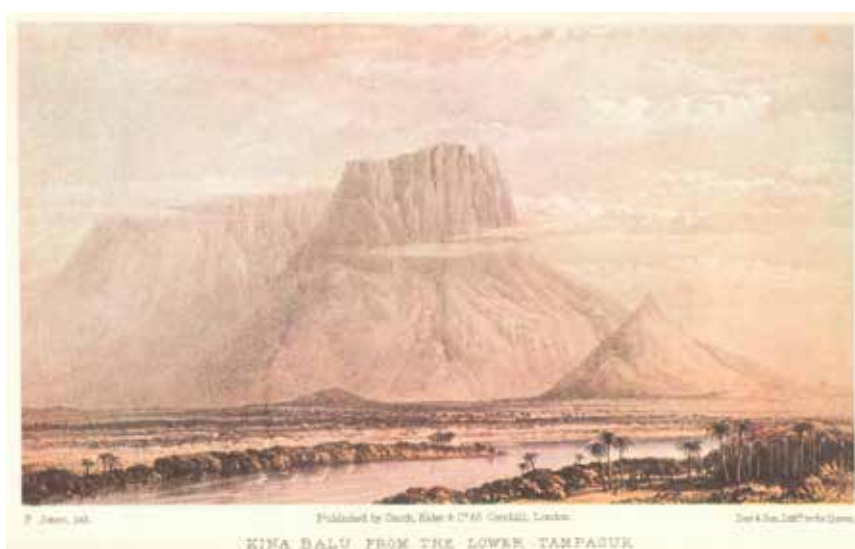
nieuwste kaarten van delen van Sumatra was dan ook noodzakelijk. En weer waren *Petermann's Geographische Mittheilungen* (PGM) behulpzaam. De kaart bij het verslag van Veth uit 1880 over de Midden-Sumatra-expeditie van het Aardrijkskundig Genootschap was ideaal bronmateriaal voor een groot deel van Sumatra.²⁹ De bronkaart van het belangrijkste eiland voor de westkust van Sumatra was in PGM van 1878 te vinden: *Specialkarte der Insel Nias*, welke was gebaseerd op onder meer een kaart van H.C.B. von Rosenberg³⁰ en waarnemingen van Rijnse zendelingen.³¹ Deze waren ook op Sumatra actief in de destijds zogenoemde Battalanden en dat leverde in 1876 wederom in PGM een bronkaart op voor Bos en Rijkens: *Die südlichen Batta-Länder auf Sumatra*.³² Maar PGM kreeg in 1876 concurrentie van het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* (TAG) en uiteraard prijken de namen van Bos en Rijkens op de allereerste ledenaamlijst. Een kaart van de Rijnse zendelingen van het Tobameer en het gebied zuidelijk daarvan in TAG van 1879 wekte blijkbaar meer vertrouwen dan hetzelfde gebied op de genoemde kaart van de Battalanden en kreeg dus - in vereenvoudigde vorm - zijn plaats op de wandkaart.³³ Maar al in 1877 bleek een abonnement op TAG een goede investering aangezien de kustlijnen van Atjeh afkomstig zijn van de *Kaart van het rijk Atjeh*.³⁴

BORNEO: LE FAMEUX LAC N'EXISTE PAS

Ook de binnenlanden van Borneo blonken in de jaren zeventig niet uit door bekendheid. Er verschenen vrijwel geen kaarten in TAG of PGM die kaartenmakers behulpzaam konden zijn. De betrouwbaarheid van een kaart van Noordwest-Borneo in PGM uit 1861³⁵ werd later in twijfel getrokken.³⁶ Een *Kaart van het oostelijk gedeelte van Borneo* in TAG uit 1877 is gebruikt als bron voor reliëf en kustlijnen op de wandkaart, maar het zet weinig zoden aan de dijk aangezien het slechts een uithoek van Borneo betreft.³⁷ Bos en Rijkens moesten wel gebruik maken van de verouderde kaart van Borneo uit 1859 van Versteeg in de MvC-atlas. Deze kaart beperkt zich echter tot het Nederlandse gebied en houdt bij circa vier graden noorderbreedte op. Voor Noordoost-Borneo gaf de bovengenoemde kaart van Serné uitkomst, zowel wat betreft kustlijnen als reliëf, dus inclusief de hoogste berg van Zuidoost-Azië, de imposante Kini-Baloe. En ook van Serné afkomstig is het zuidoostelijk daarvan gelegen meer Kini-Baloe. Op veel kaarten van Borneo van voor 1880 staat dit meer aangegeven, en talrijke ontdekkingsreizigers van diverse pluimage hebben zich uitgelaten over ligging en grootte ervan. Vanaf 1881 werd echter steeds duidelijker: "Le fameux lac n'existe pas."³⁸ De

5

6

wandkaart van Bos en Rijkens is een van de laatste kaarten waarop het spookmeer nog in volle glorie prijkt.

CELEBES: 'BERIGTGEVERS'

Het verschijnen van de grote en fraaie *Kaart van de Golf van Tomini of Gorontalo en omliggende landen* van S.C.J.W. van Musschenbroek in TAG van 1880 kwam voor Bos en Rijkens nog net op tijd en kan ze veel werk hebben bespaard.³⁹ Deze kaart is namelijk de wensdroom van elke speurder naar bronkaarten: een groot gebied "tot nu toe op alle kaarten bijna geheel blank gebleven"⁴⁰, up-to-date en betrouwbaar. De oud-resident van Menado Van Musschenbroek (1827-1883) vervaardigde de kaart door de zeekaart *Oostkust Celebes* uit 1866 van A.C.J. Edeling (1827-1895) aan te vullen met informatie van 'berigtgevers'. Ook in de bekende atlas van Stemfoort en Ten Siethoff (1883-1885) is hij gebruikt. Het werk van 'berigtgevers' was overigens niet zonder gevaren: "twee van mijn berigtgevers gingen met hun vaartuigen te gronde en van een derden is sedert drie jaren niets meer vernomen."⁴¹ Een bruikbare kaart van de zuidoostelijke arm van Celebes en de eilanden zuidelijk daarvan ontbreekt in de MvC-atlas, maar wederom fungeert de kaart van Serné als redder in de nood.

5 Bronkaarten van de wandkaart in *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* (groen) en *Petermann's Geographische Mittheilungen* (grijs) met aanduiding van het jaar van publicatie. De bronkaart van Java is vooral gebruikt voor de twee bijkarten van Java.

6 Frontispice *Kina Balu from the lower Tampasuk* in het boek *Life in the forests of the Far East* van Spenser St. John (Vol. 1, 1862).

7

DE MOLUKKEN: “EENE VERBROKKELDE EILANDEN-WERELD”

In 1888 houdt de eerste hoogleraar in de geografie, C.M. Kan, op een congres een lange klaagzang over de bedroevende kennisstand van de geografie en kartografie van de Molukken.⁴² Rond 1880 moet dat probleem nog nijpender zijn geweest, en daarom zullen Bos en Rijkens niet getwijfeld hebben om de betrouwbaar ogende *Specialkarte der nördlichen Molukken* in PGM van 1873 als bronkaart te gebruiken.⁴³ Voor relatief kleine eilanden wordt het steeds lastiger de bronkaart te vinden, maar voor Ambon en drie nabijgelegen eilandjes is dat ongetwijfeld de *Peta deri poeloe poeloe Ambon* in TAG van 1876.⁴⁴ En in 1877 stond in hetzelfde tijdschrift de gebruikte bronkaart van de Kei-eilanden.⁴⁵ Het was onderdeel van een artikel van Veth en gaf de *state-of-the-art*: Groot-Kei gecompileerd uit zeekaarten en de Kleine Kei-eilanden uit het tijdschrift *Cosmos* van Guido Cora, een soort Italiaanse Petermann.⁴⁶ Veth was ook enthousiast over de opzienbarende ontdekking van een zeestraat dwars door het hoofdeiland van de Tenimber-groep, Timor Laoet, en publiceerde daarover in 1878 een artikel met kaart in de *Journal of the Royal Geographical Society*.⁴⁷ De zeestraat werd vernoemd naar het bij de ontdekking ingezette stoomschip Egeron, en de naam is warempel nog steeds in gebruik: Selat Egeron. Bos en Rijkens hadden in Groningen niet de beschikking over het Engelse tijdschrift, en namen de te noordelijk getekende zeestraat op Serné's kaart over. Als Serné Bos en Rijkens van plagiaat had willen beschuldigen, dan was dit zijn sterkste troef geweest.

NIUW-GUINEA: AAN KAARTERING ZELFS NIET GEDACHT

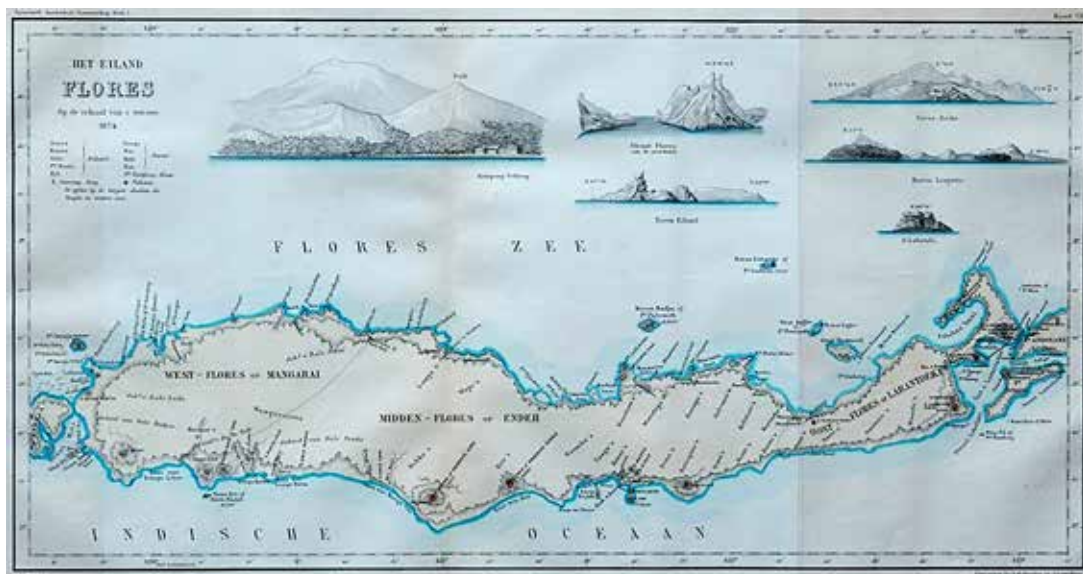
Opvallend is dat Nieuw-Guinea bij de 136ste lengtegraad ‘van de wandkaart valt’, terwijl de Nederlandse aanspraken sinds 1828 tot aan de

141ste lengtegraad reikten. Het is typerend voor de relatief geringe aandacht, in de negentiende eeuw, voor dit ontoegankelijke gebied. Een iets kleinschaligere kaart had het probleem kunnen verhelpen maar Bos en Rijkens wilden waarschijnlijk vasthouden aan het ronde schaalgetal 2.000.000. De tekening van het wel afgebeelde deel – alleen kustlijnen en dicht bij de kusten gelegen bergen – is afkomstig van een kaart in TAG van 1879: *Nieuw Guinea en aangrenzende eilanden* van P. Swaan, commandant van het stoomschip Soerabaia.⁴⁸ Een andere versie van deze kaart is opgenomen in een boek van P.J.B.C. Robidé van der Aa *Reizen naar Nederlandsch Nieuw-Guinea*.⁴⁹ Bos en Rijkens waren van deze versie op de hoogte, aangezien de alternatieve voorstelling van de Mac Cluers Golf in een inzet van de kaart van Robidé van der Aa is overgenomen. De in 1875 door de Duitse oorlogsstoomboot Gazelle opgenomen zuidkust van deze golf wijkt sterk af van die van Swaan. Het was overigens alleen steenkoolgebrek en een zoektocht naar brandhout die dit bezoekje van de Gazelle aan ‘onze’ wateren noodzakelijk maakten.

KLEINE SOENDA-EILANDEN: EENIGE TOEGIFT DER VERBEELDING

Veth, de veelschrijvende nestor van de koloniale geografie, is zelf nooit in Indië geweest, maar toch had hij blijkbaar een zwak voor het eiland Flores. In 1855 had hij de onderzoekresultaten van Flores al samengevat,⁵⁰ en in TAG van 1876 deed hij dat nog eens dunnetjes over.⁵¹ De daarbij behorende compilatiekaart geeft slechts kustlijnen en bergen ‘zooals zij zich van de kust gezien vertoonen, met eenige toegift der verbeelding’. Bos en Rijkens hoefden echter niet verder te zoeken naar een nog accuratere bronkaart. Voor de andere eilanden waren ze aangewezen op de MvC-atlas. Lombok zullen ze daarin tevergeefs gezocht hebben, maar in zulke gevallen is daar altijd nog Serné's kaart.

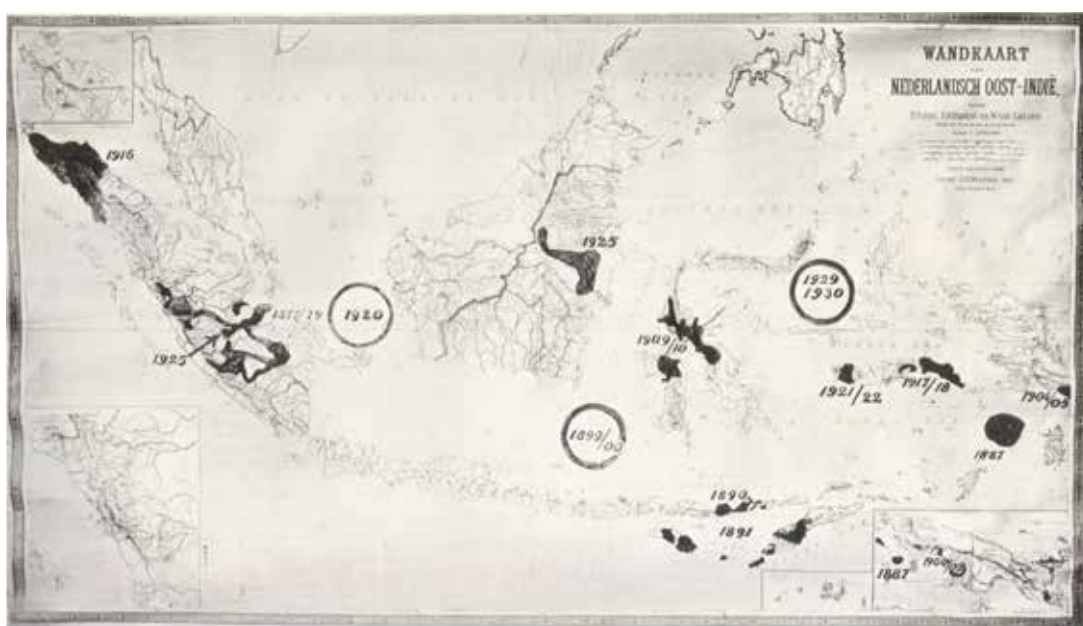
7 Tenimber-eilanden; links: *Map of the Tenimber Islands* in de *Journal of the Royal Geographical Society* van 1878, midden: fragment van de *Algemeene kaart van Nederlandsch Indië* uit 1879 van S.H. Serné (collectie Universiteitsbibliotheek Groningen), rechts: fragment van de wandkaart.

8 Flores; boven: Het eiland Flores in *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* van 1876 (schaal 1:900.000), onder: fragment van de wandkaart

8

9

ER IS ALTIJD WAT

De wandkaart van Bos en Rijkens en de acht daarna volgende edities van Van Gelder, Niermeyer en Lekkerkerker werden een begrip in de onderwijswereld. Recensies waren vrijwel altijd gunstig: ‘het vele goede, waarin deze wandkaart uitmunt boven de andere mij bekende’ (over eerste editie)⁵², ‘von kräftiger Haltung und guter Wirkung in der Ferne’ (over eerste editie)⁵³ en ‘wetenschappelijk en aesthetisch behoort ze onder het beste kaartwerk voor onze scholen’ (over tweede editie)⁵⁴. In TAG werd weinig aandacht aan onderwijsuitgaven besteed, maar toen er voor het zestigjarig jubileum op een kaart de KNAG-expeditie-terreinen in Nederlands-Indië moesten worden aangegeven, bleek een vierde editie uit 1911 daarvoor ideaal. Kritiekpunten werden ook genoemd in recensies, zoals (met tussen haakjes de vermoedelijke reactie van Bos en Rijkens): te uitvoerig voor de lagere school (vooral bedoeld voor het voortgezet onderwijs), staatkundige indeling onduidelijk (het is een *natuurkundige* kaart), onhandelbaar groot (het is ook nooit goed).

BOS OF RIJKENS

Rijkens vertrok in september 1879 naar Nijmegen en als directeur van de nieuwe Rijkskweekschool aldaar zal hij vrijwel geen tijd meer hebben gehad voor het werk aan de wandkaart. Hoogstwaarschijnlijk hebben Bos en Rijkens de kaart kort daarvoor ontworpen op basis van hun overeenstemmende opvattingen. Daarna heeft Bos de praktische uitvoering ter hand genomen, zoals het zoeken naar nog ontbrekende bronkaarten en de kaarttekening. De vermelding ‘P.R. Bos, del.’ op de wandkaart wijst daar ook op. Dat de tweede auteur ook zijn stempel op de kaart heeft gedrukt, blijkt onder meer uit de kaartnamen. Bos vond “namen op eene wandkaart overbodig”⁵⁵ terwijl Rijkens “het nut van totaal blinde kaarten niet inzag”⁵⁶. Rijkens heeft hierin zijn zin gekregen, aangezien zowel op zijn wandkaart van Frankrijk als op de *Wandkaart van Nederlandsch Oost-Indië* plaatsnamen worden vermeld die “beginnen met eene groote op een afstand zichtbare hoofdletter”.⁵⁷

LANG LEVE DE COMMUNICATIEREVOLUTIE!

Uit de hierboven gemaakte ronde door ‘De Oost’ blijkt dat het ontwerpen van een actuele overzichtskaart van Nederlands-Indië Bos en Rijkens voor veel problemen heeft gesteld. Ze waren aangewezen op een compilatie van niet-officiële bronkaarten afkomstig van ontdekkingsreizigers, bestuursambtenaren, militairen, zendelingen, etc. Dit samenvoegen van gegevens is wel vergeleken met “puzzelen en detective-werk”.⁵⁸ De stille

SUMMARY

Made in Groningen: The Wandkaart van Nederlandsch Oost-Indië
by P.R. Bos and R.R. Rijkens / Lowie Brink

At the end of the nineteenth century both P.R. Bos and R.R. Rijkens were secondary education teachers in the city of Groningen, which was at that time an out-of-the-way corner of The Netherlands. Nevertheless, in 1881 they succeeded in publishing a large, outstanding and up-to-date wall map of the Dutch East Indies, which was still an area with many uncharted territories. This raises the question how Bos and Rijkens obtained the information necessary for the design of such a problematic wall map. For each region the source materials were established, and it appeared that especially maps in *Petermann's Geographische Mittheilungen* (Gotha) and the *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* provided the groundwork. These two journals appeared since 1855 and 1876 respectively and, even for remote areas, made readily available the latest geographic information.

krachten van Bos en Rijkens waren de twee gezaghebbende tijdschriften PGM en TAG (zie afbeelding 5). Deze gaven respectievelijk vanaf 1855 en 1876 een eenvoudige toegang tot de laatste ontwikkelingen op geografisch gebied in Nederlands-Indië. Hierdoor werd het mogelijk de nieuwste kaartgegevens te verwerken in de wandkaart. Voor gebieden die in de jaren zeventig karig bedeed waren in PGM en TAG, zoals Borneo, vertrouwden Bos en Rijkens op de verouderde MvC-atlas of Serné's kaart. De benadering van Serné (MvC-atlas verbeterd door de ‘nieuwste’ zeekaarten) geeft in vergelijking met de benadering van Bos en Rijkens voor diverse gebieden een minder accuraat beeld (zoals van Nias, Tobameer, Oost-Borneo, Mac Cluers Golf, Flores). Van de zogenoemde ‘communicatierevolutie van de negentiende eeuw’⁵⁹ hebben Bos en Rijkens dus goed gebruik gemaakt. Tijdschriften als PGM en TAG veroorzaakten een voor die tijd ongekennd snelle verspreiding van geografisch nieuws ook in uithoeken van Nederland zoals Groningen. Je hoefde geen baron meer te zijn in het centrum van Nederland en met vele connecties in de *high society*⁶⁰ om een *state-of-the-art* kaart van Nederlands Oost-Indië te kunnen ontwerpen. Een helder verstand, doorzettingsvermogen, een passie voor geografie en een paar tijdschriftabonnementen volstonden.

WORDT VERVOLGD

Eind jaren 1880 vond Wolters de tijd rijp voor een tweede editie van de wandkaart. Maar Bos had het veel te druk met zijn leerboeken en Bosatlassen, en Rijkens was met de noorderzon vertrokken. Een hoofdonderwijzer van een kweekschool in Bandoeng en maker van een schoolatlas van Nederlands-Indië, die in 1888 op ziekteverlof was in Nederland, zou echter uitkomst brengen. Zijn naam was Willem van Gelder (1846-1929) en hoe dat afloopt is een verhaal apart, maar ook hij zou zich heel wat op de hals halen. Of, zoals ze in Groningen gedacht zullen hebben: ‘Hai krigt ter dròk mit.’⁶¹

NOTEN

- 1 D., Schoolwandkaart van de provincie Groningen. In: *De School met den Bijbel* 6 (1908-1909), p. 383.
- 2 Universitaire Bibliotheken Leiden: Brieven van Bos aan Veth, BPL 1756, 1-5-1877.
- 3 Universitaire Bibliotheken Leiden: Brief van Rijkens aan Veth, BPL 1756, 12-8-1875.
- 4 Universitaire Bibliotheken Leiden: Brieven van Bos aan Veth, BPL 1756, 1-5-1877.
- 5 N.N. (1918), *Catalogus van de bibliotheek der Rijks HBS te Groningen*. Groningen: Drukkerij Gebrs. Hoitsema.
- 6 Boer, J.J. (1989), *Dij t dut mout t waiten*. Veendam: Staalboek, p. 77.
- 7 Klasens, J. (1949), *Groninger grondleggers van de Nederlandse volksschool*. Assen: Van Gorcum & Comp., p. 7.
- 8 Rijkens, R.R., De geschiedenis van het lager onderwijs in de provincie Groningen in de 19de eeuw. In: *Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken* 1 (1901), p. 381-394.
- 9 N.N. (1868), *Herinneringen aan B. Brugsma*. Groningen: Noordhoff, p. 26-28.
- 10 Idem, p. 45.
- 11 N.N. (1961), *Bij het eeuwfeest der Groninger Rijkskweekschool*. Groningen: Wolters, p. 95.
- 12 Groothuis, W.M. en B. Zeijlmaker (1989), *P.R. Bos en zijn grote atlas*. Groningen: Universiteitsbibliotheek; Ormeling, F.J. (2005), *Biografie van de Bosatlas (1877-heden)*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- 13 *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*, 21-8-1912, p. 1.
- 14 Idem.
- 15 Bos, P.R. (1878), *De plaats der aardrijkskunde in het systeem der wetenschappen*. Groningen: Wolters, p. 28.
- 16 Bos, P.R., De orographie als element van de geographie. In: *De Schoolbode* 6 (1874), p. 242.
- 17 Rijkens, R.R., Vergelijkende aardrijkskunde II. In: *De Schoolbode* 3 (1871), p. 291.
- 18 N.N., Aardrijkskunde van Nederland. In: *De Tijdspiegel* 31 (1874), p. 52.
- 19 Rijkens, R.R., Vergelijkende aardrijkskunde I. In: *De Schoolbode* 3 (1871), p. 16.
- 20 Universitaire Bibliotheken Leiden: Brief van Rijkens aan Veth, BPL 1756, 12-8-1875.
- 21 Bos, P.R. (1878), *Bos' schoolatlas der geheele aarde*. Groningen: Wolters.
- 22 N.N., Eenige nieuwere atlanten en kaarten van Ned. Oost-Indië. In: *Tijdschrift van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 3 (1886), 1, p.125.
- 23 Bos, P.R. en R.R. Rijkens (1881), *Handleiding bij de wandkaart van Nederlandsch Oost-Indië*. Groningen: Wolters, p. 3.
- 24 Staveren, M.T. van, et al. [1939], *75 jaren topografie in Nederlandsch-Indië*. [Batavia: Topografische Dienst], p. 56.
- 25 Idem, p. 55.
- 26 Universitaire Bibliotheken Leiden: Brieven van Bos aan Veth, BPL 1756, 17-4-1877.
- 27 Universitaire Bibliotheken Leiden: Brief van Rijkens aan Veth, BPL 1756, 12-8-1875.
- 28 [Petermann, A.], Die orographisch-physikalischen Grundzüge Java's. In: *PGM* 6 (1860), p.191.
- 29 Veth, D.D., Originalkarte der Mittleren Sumatra. In: *PGM* 26 (1880), Tafel 1.
- 30 Rosenberg, H.C.B. von, Kaart van het eiland Nias. In: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* 30 (1863).
- 31 Petermann, A., Specialkarte der Insel Nias. In: *PGM* 24 (1878), Tafel 5.
- 32 Petermann, A. (red.), Die südlichen Batta-Länder auf Sumatra. In: *PGM* 22 (1876), Tafel 4.
- 33 N.N., Kaart van het Toba-meer en het landschap Silindoeng. In: *TAG* 3 (1879), kaart 9.
- 34 Westpalm van Hoorn tot Burgh, J.C.R., Kaart van het rijk Atjeh. In: *TAG* 2 (1877), kaart 3.
- 35 Petermann, A., Nordwest-Borneo. In: *PGM* 7 (1861), Tafel 7.
- 36 Dornseiffen, I. [1872], *Atlas van Nederland en zijne overzeesche bezittingen*. Amsterdam: Seyffardt's Boekhandel, p. V.
- 37 Schouw Santvoort, J., Kaart van het oostelijk gedeelte van Borneo. In: *TAG* 2 (1877), kaart 6.
- 38 Peltzer, J., Bornéo. In: *Société Belge de Géographie Bulletin* 5 (1881), p. 397; Posewitz, T., Der Kina-balu-See in Borneo. In: *PGM* 33 (1887), p. 249-250.
- 39 Musschenbroek, S.C.J.W. van, Kaart van de Golf van Tomini of Gorontalo en omliggende landen. In: *TAG* 4 (1880), kaart 2.
- 40 Musschenbroek, S.C.J.W. van, Toelichtingen behorende bij de kaart van etc. In: *TAG* 4 (1880), p. 110.
- 41 Idem.
- 42 Kan, C.M., Onze geographische kennis der Molukken. In: *Handelingen van het Eerste Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres* (1888), p. 278-287.
- 43 Petermann, A., Specialkarte der nördlichen Molukken. In: *PGM* 19 (1873), Tafel 11.
- 44 Siahajija, D.P., Peta deri poeloe poeloe Ambon. In: *TAG* 1 (1876), kaart 9.
- 45 [Veth, D.D.], De Kei- of Evar-eilanden. In: *TAG* 2 (1877), kaart 5.
- 46 Cora, G., Piano delle Piccole Kei. In: *Cosmos di Guido Cora* 2 (1874), tavola II.
- 47 Veth, P.J., Voyages of the Steamer 'Egeron' in the Indian Archipelago. In: *Journal of the Royal Geographical Society* 48 (1878), p. 294-301.
- 48 Swaan, P., Nieuw Guinea en aangrenzende eilanden. In: *TAG* 3 (1879), kaart 10.
- 49 Robidé van der Aa, P.J.B.C. (1879), *Reizen naar Nederlandsch Nieuw-Guinea*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- 50 Veth, P.J., Het eiland Flores. In: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 17 (1855), 2, p. 153-184.
- 51 Veth, P.J., Geographische aantekeningen betreffende het eiland Flores. In: *TAG* 1 (1876), p. 180-187.
- 52 Vliet Jr., W.F. van, Schoolkaart van Nederlandsch Oost-Indië. In: *Het Schoolblad* 11 no. 20 (1882), p. 2.
- 53 N.N., Wandkaart van Nederlandsch Oost-Indië. In: *PGM* 28 (1882), p. 32.
- 54 Balen, C.L. van, Wandkaart van Nederlandsch Oost-Indië. In: *De School*, geciteerd in *catalogus Nederlandsche wandkaarten*, Wolters, 1914.
- 55 Bos, P.R., Aardrijkskunde. In: *De Schoolbode* 10 (1878), p. 318.
- 56 Rijkens, R.R., Blinde wandkaart voor scholen. In: *De Schoolbode* 2 (1870), p. 35.
- 57 Rijkens, R.R., Een uitstekend kaartwerk. In: *De Schoolbode* 7 (1875), p. 215.
- 58 Pannekoek, A.J., Eenige aantekeningen over Indische kaarten. In: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 63 (1946), p. 637.
- 59 Lente, D. van en O. de Wit (1993), *Geschiedenis van de grafische techniek in Nederland in de 19e eeuw*. Amstelveen: KVG, p. 9-11.
- 60 Broeders, P.W.A. (2007), *Gijsbert Franco baron von Derfelden van Hinderstein 1783-1857*. 't Goy-Houten: HES & De Graaf.
- 61 Boer, J.J. (1989), *Dij t dut mout t waiten*. Veendam: Staalboek, p. 64.

JAN VAN GORKUM

en zijn Lithographisch Etablissement

Deel 2: Doorstart in Leiden

• FRANS SCHOLTEN •

In de jaren 1825-1830 is bij de Militaire Verkenningen in Gent een 'lithographisch etablissement' tot stand gekomen.¹ Drijvende kracht was Jan Egbert van Gorkum, hoofd van dit legeronderdeel, dat karteringen uitvoerde in de Zuidelijke Nederlanden. De lithografische drukkerij was in eerste instantie opgezet om de Geologische en Mineralogische Kaart uit te geven. Deze was het resultaat van het topografische verkenningswerk, in combinatie met geologische waarnemingen. In 1825 gaf het Ministerie van Binnenlandse Zaken opdracht de kaart als kopergravure te drukken. Van Gorkum kwam echter al snel tot het inzicht dat steendruk tot een betere kwaliteit zou leiden. Om de daarvoor benodigde expertise in huis te halen, wist hij zich te ontfemen over de steendrukkerij van Paulmier, inclusief de opdracht van het genoemde ministerie om de kaarten bij het rapport van de zogenaamde Rivierencommissie te drukken. Nadat deze in 1829 gereed waren gekomen, werd het werk voor het ministerie vervolgd door het drukken van de kaarten van de Zeeuwse Stroom. Buiten de kartografie werd nog een project voor het drukken van afbeeldingen bij verstreken octrooien aangenomen. Toen de drukkerij goed en wel begon te functioneren, werden de werkzaamheden in 1830 abrupt onderbroken door de Belgische Opstand. De lithografische pers en stenen moesten in allerijl in schepen worden geladen en naar Nederland vervoerd.

NIEUW ONDERKOMEN VOOR HET ETABLISSEMENT, KAART VAN DE GRENSSCHEIDING

Na het overhaaste vertrek uit Gent vond Van Gorkum een nieuw onderkomen in Leiden. Als vestigingsplaats had Den Haag meer voor de hand gelegen, maar daar was op korte termijn geen passend onderkomen beschikbaar. Van Gorkum huurde een van de fraaiste panden aan het Leidse Rapenburg.² Dit bood niet alleen ruimte maar had ook de allure die paste bij een generaal en zijn adellijke echtgenote en hun gezin van zestien kinderen, maar achter het monumentale pand, in het bijgebouw aan de Papengracht, kon ook het lithografische en kartografische bureau met meer dan tien man personeel goed worden ondergebracht.

De inrichting was begin 1831 gereed, zodat het werk kon worden hervat. Dit stuitte echter

DR. F.W.J. SCHOLTEN

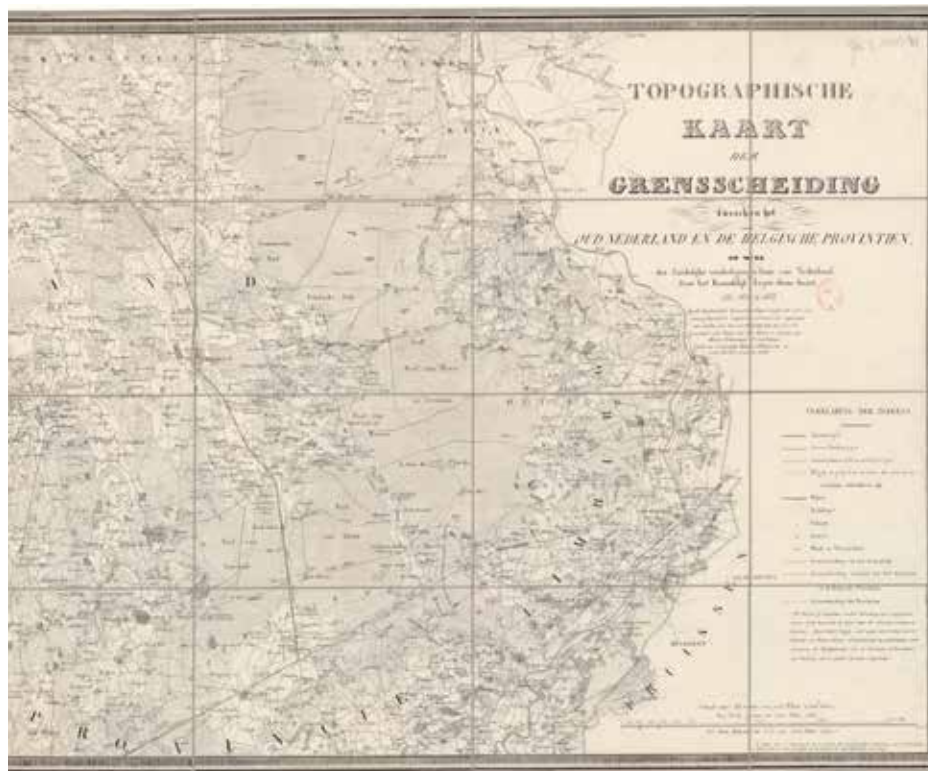
is oud archiefinspecteur van Gelderland. Hij promoveerde in 1989 in Utrecht op een proefschrift over topografische militaire kaarten en stadsplattegronden uit de periode voor 1795.

op een aantal problemen, die samenhangen met de verwarde situatie die was ontstaan door de Belgische Opstand. Betalingen bleven uit. Dit gold voor de kosten die Van Gorkum had moeten maken voor de verhuizing van Gent naar Leiden en de huur van het nieuwe onderkomen.³ Daarnaast bleven ook de vergoedingen uit voor de lopende werkzaamheden van hem en zijn personeel. Bijkomend was dat hij in naam nog steeds directeur van de Militaire Verkenningen was, maar dat het eigenlijke kartografische verkenningswerk stil lag. De officieren die dit werk hadden uitgevoerd, waren gemobiliseerd en maakten deel uit van het leger te velde in Noord-Brabant. Als militair in hart en nieren had Van Gorkum de koning verzocht om met het leger tegen de opstandelingen ten strijde te mogen trekken, maar dit was hem niet toegestaan.

De ontstane situatie inspireerde Van Gorkum tot een nieuw kartografisch project. Als hij dan

1

2

niet deel mocht uitmaken van het leger te velde, dan wilde hij toch zijn diensten bewijzen door ervoor te zorgen dat men gebruik kon maken van goede kaarten. Hem hadden signalen bereikt dat daaraan groot gebrek was. Op de beschikbare kaart – de zogenaamde Kraijenhoff-kaart – waren ‘veele aangelegenheden verkeerd aangegeven’.⁴ Vandaar zijn plan voor een kaart op de schaal 1:100.000 van het grensgebied tussen Nederland en België, die aan de militaire behoeften voldeed: de *Kaart van de grensscheiding tussen het Oud-Nederland en de Belgische Provinciën*.⁵ Voor het samenstellen ervan kon Van Gorkum gebruik maken van de kartografische en geodetische gegevens die de militaire verkenningsbrigade in de afgelopen periode onder zijn leiding had verzameld. Aanvullende informatie verkreeg hij bij de verschillende overheden in het gebied, zoals de provincies Noord-Brabant, Zeeland en Limburg en bij het kadaster.⁶

Als tweede reden voor het vervaardigen van de nieuwe kaart voerde Van Gorkum aan dat hij zijn personeel niet alleen aan het werk moest houden, maar ook moest betalen. Daarom zou de kaart via de boekhandel te koop zijn. Uit de opbrengst konden dan de medewerkers worden betaald. In maart 1831 werd de voorintekening geopend. De uitgave zou doorgaan, wanneer binnen twee weken minstens 350 exemplaren werden besteld. Om de kaart voor militairen gemakkelijk verkrijgbaar te maken, werd de prijs laag gehouden.⁷

De intekening was blijkbaar een succes, want in mei 1831 verscheen het eerste blad; het vierde en laatste in de loop van 1834. In de jaren daartussen verscheen van de bladen 2 en 3 aanvankelijk een

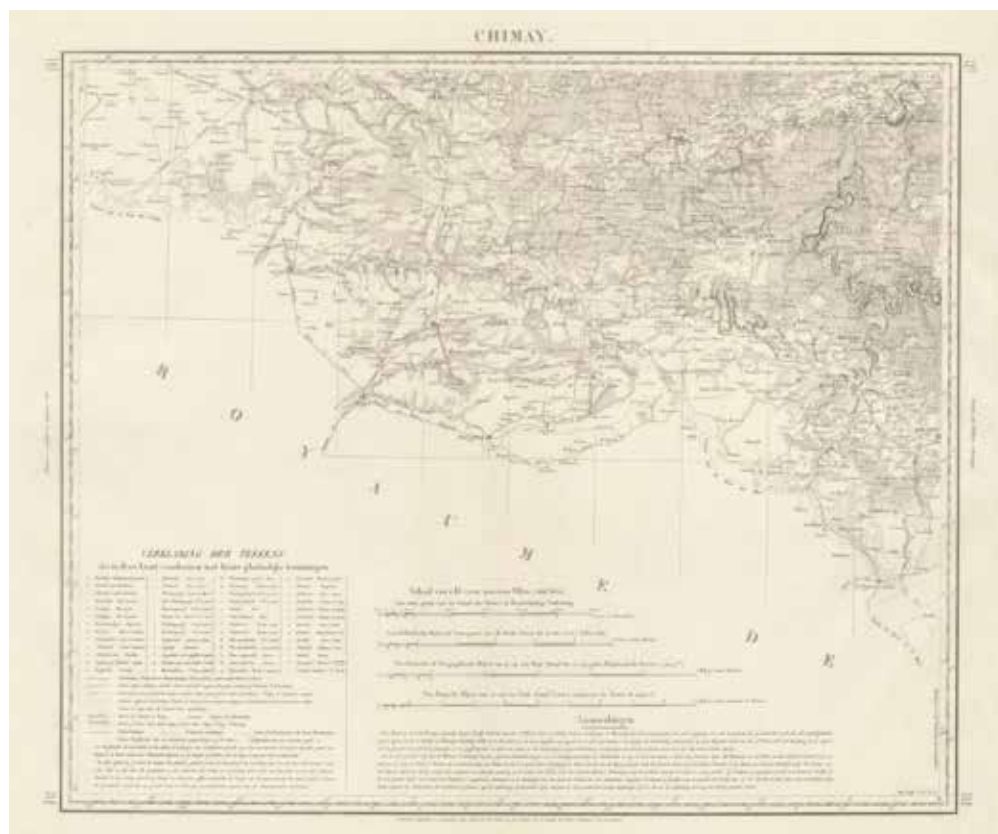
versie ‘met minder uitvoerigheid uit hoofde van den gevorderden spoed’; kort daarna nog eens dezelfde bladen, maar dan ‘aanmerkelijk verbeterd’. Ook voor het vierde blad werd nog eens afzonderlijk aangegeven dat dit zou verschijnen wanneer er voldoende intekenaren waren. Blijkbaar was dit ook nu het geval.⁸

Over het werk aan de kaart schreef Van Gorkum aan de koning dat hij zich hiervoor enige maanden in zijn werkkamer had moeten opsluiten. Maar dat was het waard, want uit het leger kreeg hij ‘bewijzen van een noodzakelijk werk volbracht te hebben’.⁹ Het zal hem enige voldoening hebben gegeven dat het Ministerie van Binnenlandse Zaken tien exemplaren kocht, maar op zijn voorstel aan het Ministerie van Oorlog om tweehonderd exemplaren af te nemen, kwam geen reactie.¹⁰

Terugblikkend op de totstandkoming van de kaart, constateren we dat Van Gorkum opnieuw een krachtoer heeft verricht om zijn lithografische inrichting in stand te houden, zoals hij dat eerder in Gent ook al had gedaan. Daarbij vond hij het geen probleem om voor deze particuliere uitgave gebruik te maken van de middelen en (kartografische) informatie waarover hij vanuit zijn militaire functie kon beschikken. Waarschijnlijk kon hij zich dit permitteren omdat hij door zijn militaire carrière een bijzondere, persoonlijke relatie had met de koning en met de chef van de Generale Staf. Beiden vroeg hij niet om toestemming, maar hij hield hen wel schriftelijk op de hoogte. Reacties bleven uit, wat hij zal hebben uitgelegd als stilzwijgende instemming.¹¹ Op dezelfde manier liet hij in deze periode ook al werken aan zijn topografische modellen, die verderop nog ter sprake zullen komen.

1 Het monumentale pand aan het Rapenburg in Leiden (nu Rapenburg 6), waar Van Gorkum in 1830 zijn intrek nam. De steendrukkerij werd ondergebracht in het bijgebouw erachter, aan de Papenstraat.

2 *Topographische kaart der grensscheiding tussen het Oud-Nederland en de Belgische provinciën* op schaal 1:100.000. Op de kaart zijn naast de hoofdlijnen van de topografie, details van de begroeiing, zoals heide, bos, boomgaarden, tuinen, grasland en daarnaast onder meer bruggen en sluizen door middel van afzonderlijke signaturen weergegeven. De hoogteverschillen zijn weergegeven door middel van Van Gorkums systeem van schrapjes, waarbij de cursieve cijfers de hoogte boven Amsterdams Peil aangeven. Collectie Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE C-11153 (3).

3

HERVATTING VAN DE REGULIERE WERKZAAMHEDEN

Met de uitgave van de kaart van de Grensscheiding had Van Gorkum zijn lithografische inrichting overeind weten te houden. Maar op de langere termijn was het voortbestaan afhankelijk van het reguliere werk voor de departementen, dat al maanden stil lag. Door de politieke omstandigheden was het niet eenvoudig de nodige financiering weer op gang te brengen. Pas in augustus 1831 vond de herstart plaats van de *Geologische en Mineralogische Kaart* in vier bladen, die zo spoedig mogelijk voltooid moest worden.¹² Maar daarnaast zorgde de benarde situatie ook voor nieuwe opdrachten. Door de opstand in België was de Nederlandse regering beducht voor machtsuitbreiding van de kant van Frankrijk, waarvoor een tegenwicht werd gezocht bij Pruisen. Nu werd uitgerekend van Pruisische zijde een verzoek gedaan om topografische informatie te leveren. Dank zij het werk van zijn Militaire Verkenningbrigade tussen 1815 en 1830, beschikte Van Gorkum over deze informatie, in de vorm van de topografische kaarten op de schaal 1:25.000.¹³

Als eerste kwam in februari 1831 via baron Tengnagel, vertegenwoordiger van Nederland bij de Militaire Commissie van de Duitse Bond, een verzoek om inlichtingen over Luxemburg, en met name over de doorgaande verbindingswegen in dit gebied.¹⁴ Een maand later volgde een soortgelijk verzoek van de kant van de Pruisische Generale Staf. Deze wilde graag beschikken over de karteringen van Luxemburg en de Ardennen en de daarvoor uitgevoerde driehoeksmetingen.¹⁵

Van Gorkum stelde voor om de Pruisen een tweetal kaartwerken aan te bieden. Voor de Generale Staf konden kopieën worden geleverd van de kaarten die tot 1830 door de Militaire Verkenners van het desbetreffende gebied waren vervaardigd op schaal 1:25.000. Waar nog niet was gekarteerd, zou het Luxemburgse kadaster voor verkleiningen van de kadastrale plattegronden zorgen, eveneens op schaal 1:25.000. Daarop konden dan zo veel mogelijk gegevens over het grondgebruik worden toegevoegd.¹⁶ Door de oorlogstoestand kon deze werkwijze voor het Belgische gebied niet worden gevolgd. Hier werden de leemten opgevuld met behulp van de kaarten van Ferraris. Daarnaast kon de al begonnen *Geologische en Mineralogische Kaart* op schaal 1:200.000 uitstekend dienst doen als overzichtskaart.

Met Van Gorkums voorstel werd ingestemd. Een bedrag van 7.500 gulden werd beschikbaar gesteld en de termijn voor het gereedkomen van

de *Geologische en Mineralogische Kaart*, die eerder bepaald was op 1829, werd opgeschoven naar 1833.¹⁷ De benaming van de kaart werd aangepast en veranderd in *Choromineralogische en algemene hydrografische kaart van een gedeelte der Zuidelijke Provinciën*. Dit geeft aan dat het accent verschoof van een specifiek geologische kaart naar een kaart met een meer algemeen topografisch karakter. De kaart was in 1834 gereed, althans de bladen die aan Pruisen werden geleverd. Het betrof de twee gedrukte bladen Luik en Luxemburg van de kleinschalige kaart en dertig manuscriptbladen op de schaal 1:25.000. In hetzelfde jaar kwamen van de gedrukte kaart ook nog de bladen Bapaume, Chimay en Brussel gereed. Hoewel de kaart daarmee in feite volgens de opdracht was voltooid, bleef Van Gorkum aan de kaart doorwerken. Een zesde en zevende blad (Oostende en IJperen) met daarop een deel van de Belgische kust kwamen in 1838 gereed; deze werden in 1840 gedrukt. Zijn bedoeling was kennelijk om met behulp van de eerder uitgevoerde verkenningen een kaart van heel België te vervaardigen. Bij zijn pensionering in 1841 was ook het werk aan de resterende twee bladen ver gevorderd, maar deze bleven onvoltooid.¹⁸ Dat geldt ook voor een overzichtskaart waarop de bladindeling was weergegeven. Daarop strekt de kaart zich nog verder uit over het aansluitende Nederlandse gebied en omvat maar liefst vijftien hele en vijf halve bladen.¹⁹

Voor het drukken van de kaarten van de Zeeuwse en Zuid-Hollandse Stroom, waarmee in 1829 een begin was gemaakt, kwamen vanaf

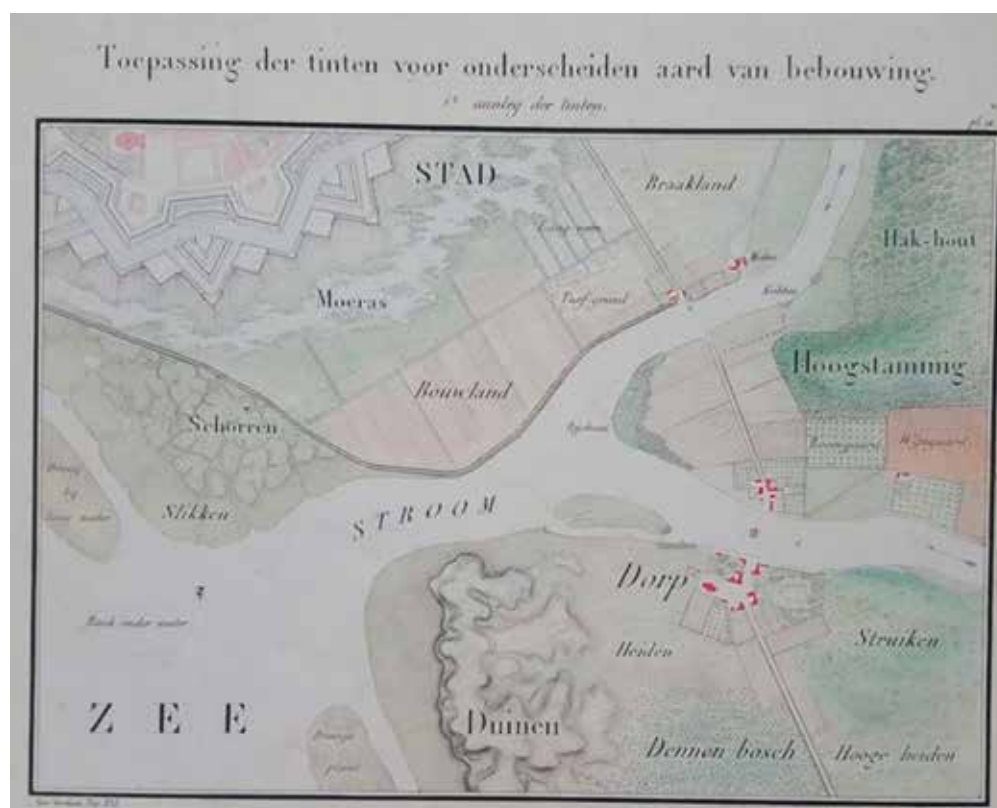
3 Het blad Chimay van de *Choro-mineralogische en algemene hydrografische kaart van een gedeelte der Zuidelijke provinciën* [...] op schaal 1:200.000. Door een overdaad aan informatie is de kaart moeilijk te lezen. Uit de legenda op dit blad blijkt dat alleen op het gebied van mijnbouw en industrie al meer dan vijftig symbolen worden gebruikt, een uiting van het 'mineralogische' karakter van de kaart. De leesbaarheid wordt verder bemoeilijkt omdat voor de hoogteverschillen het schrapjessysteem van Van Gorkum is gebruikt en de bossen een donkere signatuur hebben gekregen. Collectie Vrije Universiteit Amsterdam, 0106053118007.

november 1831 weer financiële middelen beschikbaar.²⁰ Zij werden in 1834 voltooid. Op voorstel van Van Gorkum was de serie in 1833 nog uitgebreid met de kaart van het Haringvliet, omdat dit water met de Zeeuwse stromen in verbinding staat en de kaart volledig aansluit bij de Zeeuwse kaartbladen.²¹ Al met al kan worden gesproken van een atlas van de Zeeuwse en Zuid-Hollandse Stromen in tien bladen.

Daarmee waren in 1834 twee belangrijke projecten voor het Ministerie van Binnenlandse Zaken beëindigd, zodat ook de daaraan verbonden geldstroom tot stilstand kwam. De kwetsbare en onzekere financiële basis, in combinatie met de groeiende onvrede over Van Gorkums eigenzinnige optreden, dreigde opnieuw een einde te maken aan de Lithographische Inrichting. Weer moest hij improviseren. Zoals we al zagen liet hij op eigen kosten zijn personeel doorwerken aan de choromineralogische kaart, die met de vier verschenen bladen eigenlijk als voltooid moest worden beschouwd. Daarnaast heeft hij hen ook laten werken aan een serie van dertig topografische modellen, die omstreeks 1838 in druk zijn verschenen. Deze waren bedoeld als bijlagen bij een door hem te publiceren militairkartografisch handboek.²² In de modellen vinden we de door Van Gorkum ontwikkelde manier van topografisch tekenen, zoals die bij de Militaire Verkenningen werd toegepast met daarbij ook de weergave van hoogteverschillen door een systeem van arceringen²³ en verder onder meer een model voor de *Geologische en Mineralogische Kaart*.²⁴ Al in 1832 meldde hij dat hij hieraan werkte op verzoek van officieren die zich wilden oefenen in het topografisch tekenen.²⁵

NIEUWE ORGANISATORISCHE OPZET EN NIEUWE OPDRACHTEN

Uiteindelijk was het toch weer de waardering voor de hoge kwaliteit van de kaarten die zorgde voor een nieuwe impuls. In een advies aan de koning constateerde de afdeling Waterstaat van het Ministerie van Binnenlandse Zaken over de Lithographische Inrichting dat *de daarop vervaardigde kaarten (kunnen) wedijveren met de fraaiste van dien aard in andere landen*.²⁶ Mede dank zij deze waardering kwam in 1836 een belangrijke organisatorische verandering tot stand. De steendrukkerij kwam nu structureel ten laste van het departement van Oorlog. Andere ministeries konden er werkzaamheden laten uitvoeren, maar moesten deze dan met dit ministerie verrekenen.²⁷ Daardoor kwam een einde aan de onzekere

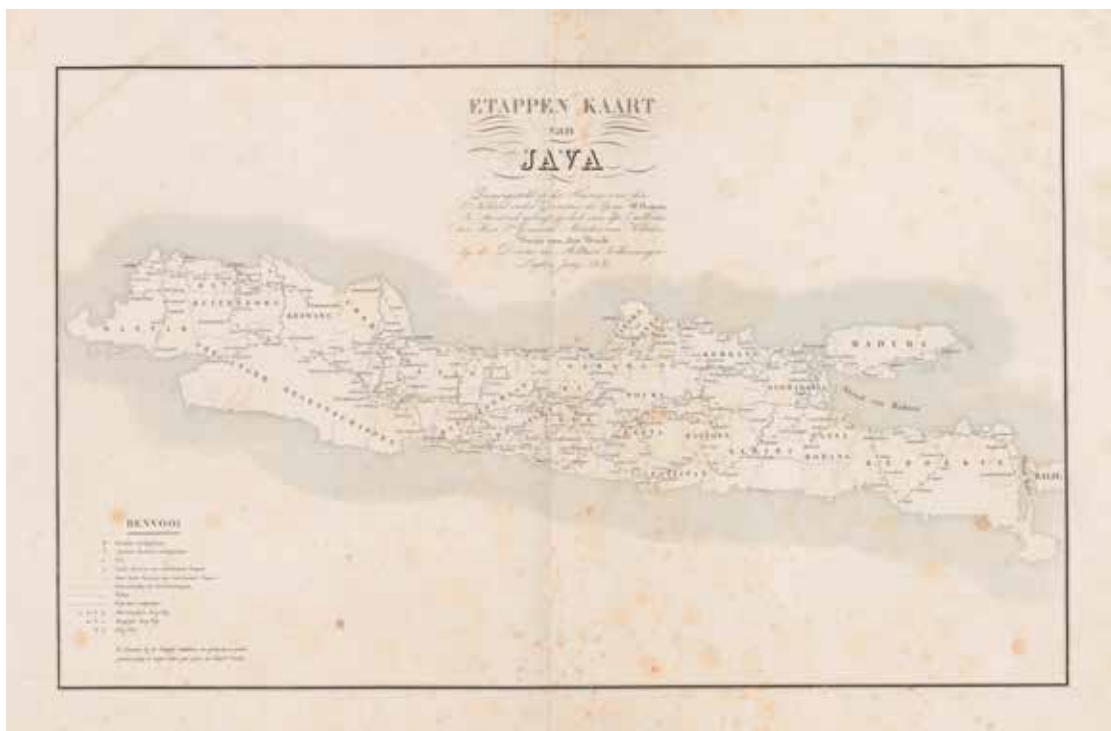

financiële basis en was een oude wens van Van Gorkum vervuld. Waarschijnlijk beseftte hij niet dat een van de achterliggende motieven was op deze manier meer grip op hem te krijgen; hij moest nu aan één ministerie verantwoording afleggen. In de besluitvorming werd uitdrukkelijk de voorwaarde gesteld dat *de bestaande vermenging in het beheer der aan den Generaal-Majoor Van Gorkum toevertrouwde werkzaamheden diende op te houden*.

Als eerste maakte het Ministerie van Koloniën gebruik van de nieuwe regeling. In 1836 moest de *Etappekaart van Java*, getekend door W. Brouwer, worden gelithografeerd. Het was een spoedklus, die onder geheimhouding moest worden afgewerkt. Aan de kaart werd van april tot november gewerkt.²⁸ Ook ging nu de gravure van de rivierkaarten op de schaal 1:10.000 van start, een uitvloeisel van het *Rivierenrapport* uit 1827.²⁹ Begonnen werd met de *Kaart van de rivieren de Boven Rijn, de Waal, de Merwede, de Oude en een gedeelte van de Nieuwe Maas*, bestaande uit twintig bladen, een supplement blad en een titelblad. Uitgangspunt was dat voor dit doel jaarlijks drieduizend gulden, plus de kosten van de stenen en het papier, beschikbaar werd gesteld en dat daarvoor telkens negen kaartbladen zouden worden gedrukt. Het was de start van een omvangrijk, langlopend project dat in totaal meer dan honderd kaartbladen omvatte en dat pas in 1860 zou worden voltooid. De bladen werden door landmeters van Waterstaat op schaal 1:5.000 opgenomen en vervolgens verkleind tot 1:10.000. Het waren vooral deze kaarten waarmee de graveurs de ervaring opdeden voor het latere, fijne

4 Een van de dertig modellen voor het topografisch tekenen van J.E. van Gorkum: het model voor het gebruik van kleuren op de topografische kaarten. Particuliere verzameling.

5 Etappenkaart van Java, getekend door W. Brouwer en in 1836 gedrukt. De kaart geeft de routes weer tussen de plaatsen waar (assistent-)residenten en forten gevestigd waren en op deze routes de plaatsen waar zich nachtkwartieren voor marcherende troepen bevonden. Tussen deze kwartieren zijn de afstanden weergegeven in 'palen', waarbij iedere paal 400 Rijnlandse Roeden (ongeveer 1,5 kilometer) bedraagt. Door middel van letters is bij de routes een onderscheid in soorten wegen aangegeven: rijweg, weg voor voetgangers, bergweg, moeilijke bergweg, zeer moeilijke bergweg (zie detailafbeelding 5a). Ook zijn de grenzen tussen de residentschappen weergegeven. Nationaal Archief, 4.MIKO 766.

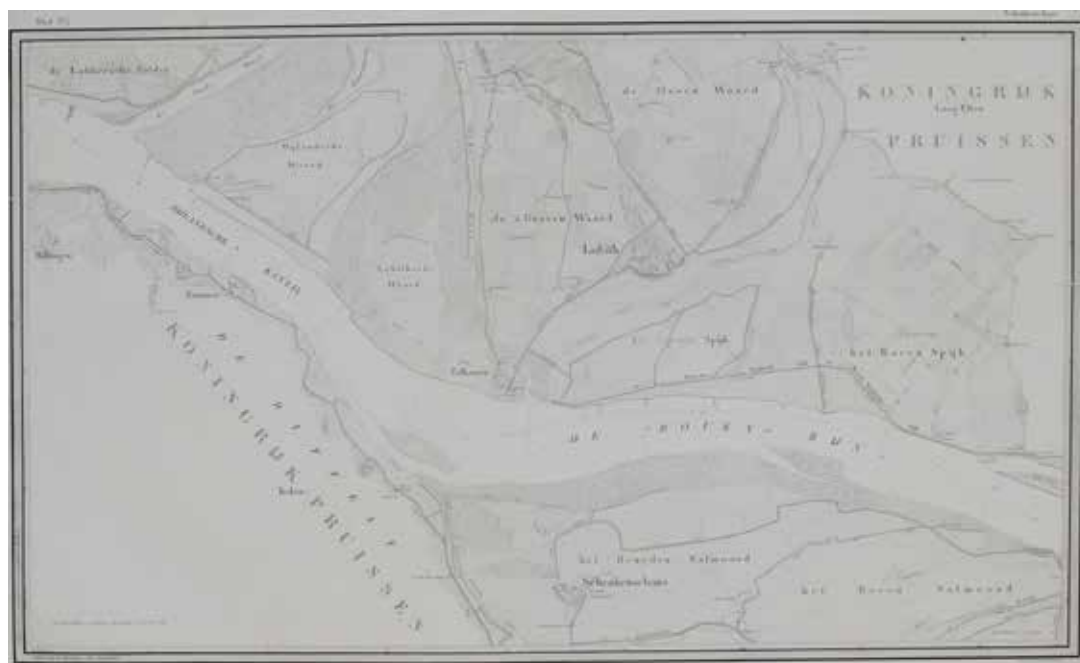
graveerwerk van de *Topographische en Militaire Kaart*.³⁰

HET EINDE VAN DE PERIODE VAN GORKUM

De irritatie over Van Gorkums eigenzinnige werkwijze en zijn voortdurende financiële overschrijdingen zullen belangrijke redenen zijn geweest waarom hij langzaam maar zeker werd uitgerangeerd, ondanks de hoge kwaliteit van zijn kartografische en druktechnische werk. De bijzondere omstandigheden, die samenhangen met de Belgische Opstand, gaven daarbij een eerste aanzet. Zoals we zagen was Van Gorkum in naam nog steeds chef van de brigade Militaire Verkenningen binnen de Generale Staf, maar

maakten zijn vroegere militaire verkenners vanaf 1830 deel uit van het gemobiliseerde leger, dat bij de Belgische grens in de buurt van Tilburg lag. Wellicht hing hiermee samen dat hij in 1831 werd overgeslagen, toen enkele jongere officieren een promotie tot generaal-majoor kregen. In een brief aan de koning uitte Van Gorkum zich hierover miskend en teleurgesteld.³¹

In 1834 kreeg hij deze promotie alsnog, maar de legerleiding ging niet in op het voorstel van De Constant Rebecque, chef van de Generale Staf, om de militaire verkenners weer onder zijn leiding te plaatsen. In hetzelfde jaar nam C. baron Nepveu, adjudant van De Constant Rebecque, het initiatief om in Brabant met een groep officieren

6

van de Generale Staf een kartering te beginnen. Dit gebeurde helemaal volgens de methode van Van Gorkum, maar zelf had hij hier nu geen enkele zeggenschap meer over. Toen de mobilisatie in 1839 werd beëindigd, gingen deze militaire verkenner weer als brigade deel uitmaken van de Generale Staf, maar nu onder leiding van W. Roloff. Na de pensionering van De Constant Rebecque in het zelfde jaar werd Nepveu benoemd tot chef van de Staf. Voor Van Gorkum was dit opnieuw een grote teleurstelling, omdat hij, als oudere officier, op deze aanstelling had gerekend.³² Daar bleef het niet bij. Hij werd nu buiten de Staf geplaatst en kwam in algemene dienst bij het leger. Het was de voorbode van het definitieve einde van zijn loopbaan. In 1840 kreeg hij tegen zijn zin ontslag wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd. De drukkerij werd nu ondergebracht bij de afdeling Genie van het Ministerie van Oorlog. Tot directeur werd A.W.H. Noltenius de Man benoemd, die het bureau van Van Gorkum moest overnemen en moest zorgen voor de verhuizing van Leiden naar Den Haag. Dit gebeurde in mei 1841; het etablissement werd ondergebracht in een pand aan het Singel en kreeg nu de naam Topographisch Bureau.³³

Voor Van Gorkum was de gang van zaken in verschillende opzichten pijnlijk. In plaats van zijn pensionering had hij erop gerekend nog jaren te kunnen werken aan zijn uiteindelijke ambitie: het uitgeven van een kaart van Nederland op basis van de door hem ontworpen en onder zijn leiding uitgevoerde karteringen, en gedrukt in de hoge kwaliteit van zijn lithografische drukkerij. Daarbij kwam nog de onderbrenging bij de afdeling Genie. Juist met dit legeronderdeel bestond al jaren lang een grote controverse over de realisatie van een topografische kaart van Nederland, die door het verschil van inzicht tussen de Generale Staf en de Genie niet van de grond was gekomen.³⁴ In de

commissie die met dit doel in 1820 door koning Willem I in het leven was geroepen, zaten Van Gorkum namens de Staf en P.J. Ackermans en M.J. de Man namens de Genie. Ackermans was in 1840 inmiddels hoofd van de afdeling Genie, waar nu de drukkerij werd ondergebracht en Nolthenius de Man, aan wie Van Gorkum zijn zaken moest overdragen, was de zoon van M.J. de Man met wie hij in de commissie de degens had gekruist.

Dat Van Gorkum over de gang van zaken verbitterd was, is begrijpelijk. Hij schuwde het niet hiermee in de openbaarheid te treden. Kort na zijn ontslag, op 8 januari 1841, hield hij voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in Leiden een lezing. Daarin bracht hij naar voren dat er door de genomen maatregelen geen uitzicht meer was op de uitgave van een broodnodige nieuwe kaart van Nederland.³⁵ Het kwam hem op een berisping door de Directeur-Generaal van Oorlog te staan.³⁶ Overigens was het, zoals snel zou blijken, een verkeerde inschatting dat een dergelijke nieuwe kaart niet zonder zijn directe bemoeienis tot stand zou kunnen komen. Al in mei 1841 deed Nepveu het voorstel om de uitgevoerde kartering van Noord-Brabant, die nu ook over de rest van Nederland werd uitgebreid, in druk uit te geven op de schaal 1:50.000.³⁷ Het leidde ertoe dat in 1843 op het Topographisch Bureau werd begonnen met de gravure van het proefblad Breda, het begin van de fameuze *Topographische en Militaire Kaart (TMK)*, een hoogtepunt in de geschiedenis van de Nederlandse kartografie. In de nieuwe opzet werd dus gekozen voor een veel grotere schaal dan met zijn onvoltooide kaart op schaal 1:200.000 het geval was. Toch kunnen we stellen dat Van Gorkum zowel voor de *TMK* zelf als voor de uitvoering ervan in steendruk de grondlegger was.

Na zijn ontslag verhuisde hij naar het landgoed Zoomvliet bij Bergen op Zoom, dat verkregen was

6 Blad 1 van de *Kaart van de rivieren de Boven Rijn, de Waal* [...] op schaal 1:10.000.

Het is een van de eerste bladen die gegraveerd werden, het diende als voorbeeld voor de gravure van de latere bladen. De doorlopende lijn in de rivierbedding geeft de stroomdraad weer, dat wil zeggen de richting van de grootste diepte en de sterkste stroming. De cijfers bij deze lijn zijn de daar gepeilde diepte in palmen (decimeters). De gestippelde lijnen dwars op de bedding zijn zogenaamde raailijnen, loodrecht op de as van de rivier. De erbij geplaatste Romeinse cijfers verwijzen naar een bij de kaart behorend 'Register der peilingen', waarin, naast andere gegevens, per raailijn de resultaten van dieptepeilingen zijn vermeld. Duidelijk is te zien dat men onder andere gebruik heeft gemaakt van de kadastrale plans. De gravure is uiterst verfijnd. Collectie Gelders Archief, 0509, kaartenverzameling 285.

van de familie van zijn echtgenote.³⁸ Op Zoomvliet hield hij zich bezig met het uitbreiden van het landgoed en de ontginning van woeste gronden, maar daarnaast bleef hij ook op andere terreinen actief. Zo ontwierp hij een plan voor de aanleg van een kanaal tussen Bergen op Zoom en de Rijn bij Neuss³⁹ en verscheen van zijn hand een brochure met staat- en krijgskundige beschouwingen.⁴⁰ Hij overleed in 1862 op 82-jarige leeftijd.

DE KAARTEN VAN HET LITHOGRAPHISCH ETABLISSEMENT

Er zijn twee categorieën kaarten te onderscheiden: kaarten die onder leiding van Van Gorkum werden vervaardigd en vervolgens gelithografeerd en kaarten die in voltooide staat ‘van buitenaf’ werden

aangeleverd en in steendruk moesten worden gebracht, soms na verkleining. Tot de eerste categorie behoren de choromineralogische kaart en de kaart van de grensscheiding; tot de tweede de bijlagen bij het Rivierenrapport, de kaarten van de Zeeuwse Stroom, de *Etappenkaart van Java* en de rivierkaarten. Ook de afbeeldingen bij de vervallen octrooien behoren tot de tweede categorie; deze werden gedrukt in een oplage van vijfhonderd stuks. Van de kaarten geven we hierna een beknopte beschrijving; de aan Pruisen geleverde manuscriptkaarten laten we buiten beschouwing.

Bijlagen bij het rivierenrapport van 1827⁴¹

Atlas behorende tot het rapport der commissie over de beste rivier-afleidingen van 13 september 1825.

A. Kaart van een gedeelte van den Bovenrijn (...) en van de rivier den IJssel van het dorp Rheede tot bij Deventer, 1:20.000, 3 bladen

B. Kaart van de rivier den IJssel van Deventer tot aan de Zuiderzee, 1:20.000, 3 bladen

C. Kaart van een gedeelte van het polder-district van Maas en Waal en van het Rijk van Nijmegen, benevens de rivieren de Waal en de Maas, 1:20.000, 2 bladen

D. Kaart van de situatie der Grebbelinie, strekkende van de rivier de Waal (...) door de Betuwe (...), 1:20.000, 3 bladen

E. Kaart van een deel van het oude land van Altena (...), 1:20.000, 1 blad

F. Profiel der waterpassing in den overlaat door het Land van Altena, 3 bladen

G. Profillen der overlaat kade van het Land van Altena, 2 bladen

H. Kaart van het ontwerp ter bedijking en vorming van een Nieuwe Merwede, 1:50.000, 1 blad

I. Kaart der situatie van het terrein van Kuik langs Grave tot 's-Hertogenbosch, 1:20.000, 4 bladen

K. Kaart der situatie (...) tusschen 's-Hertogenbosch en (...) Bergse Veld beneden Geertruidenberg, 1:20.000, 4 bladen

L. Kaart ter opheldering van het denkbeeld ter toepassing van een geregeld systema van overlaats-wijze tot zijdelingse afleiding door Goudriaan, 1:10.000, 2 bladen

M. Algemeene kaart (...). Op steen gegraveerd

door L.A. Paulmier, voltooid door A. Onties, 1:200.000, 1 blad.

Oplage 350. Werk begonnen 1826, 150 exemplaren. Gereed 1828, volledige oplage 1829. Werkzaamheden: verkleinen aangeleverde kaarten, graveren, drukken.

Topographische Kaart der grensscheiding

tusschen het Oud Nederland en de Belgische provinciën, of wel der Zuidelijke verdedigingslinie van Nederland, door het Koninklijk Leger thans bezet. Maart 1831.⁴²

De kaart bestaat uit vier bladen, 1:100.000, 1831-1834; van de bladen 2 en 3 zijn binnen deze termijn bijgewerkte bladen verschenen. Blad 1. Middelburg-Zierikzee-Tholen-Brugge

Blad 2. Willemstad-'s-Hertogenbosch-Lommel-Antwerpen

Blad 3. Gebied Eindhoven-Helmond-Weert-Venlo

Blad 4. Gebied Peer-Roermond-Maastricht-Aken

Blijkens een advertentie voor de voorintekening in de *Oprechte Haarlemsche Courant* van 2 juni 1831: prijs voor 1 grote kaart fl. 10,00; 4 bladen fl. 13,50; per blad fl. 4,00. Oplage minstens 350.

Atlas van de Zeeuwse en Zuidhollandse stromen, 1:40.000⁴³

Kaarten opgenomen door W. van Wijngaarden en A. Decker.

Gedrukt december 1832: Benedenmond en deel van de Westerschelde, 2 bladen

Gedrukt februari 1833: Benedenmond en deel van de Oosterschelde, 2 bladen

Gedrukt maart 1833: Brouwershavense Gat, Grevelingen en Krammer, 2 bladen

Gedrukt augustus 1833: Bovenschelde van Bath tot Antwerpen, 2 bladen.

Gedrukt januari 1835: Haringvliet, Goedereese Gat en Hollands Diep, 2 bladen

In 1835 is de hele atlas gedrukt, waarbij ondertussen op een aantal kaarten aanpassingen zijn aangebracht. Oplage 100 exemplaren.

Choro-mineralogische en algemene hydrographische kaart (begonnen als Geologische en mineralogische kaart)⁴⁴

Op 7 bladen en een bladwijzer, 1:200.000.

Brussel 1834; Chimay 1833; Luxemburg 1833; Bapaume, 1834; Luik 1834; Oostende 1840; IJperen 1840; Verdeelingsblad. Op blad Bapaume tevens een kaart van het hele gebied op schaal 1:500.000 met net van driehoeken. Oplage 225.

Etappenkaart van Java

Getekend door W. Brouwer, 1836. Oplage 300.

Rivierkaarten⁴⁵

Schaal 1:10.000, verschenen vanaf 1836. In 1840 was de eerste serie gereed: Kaart van de rivieren de Boven Rijn, de Waal, de Oude en een gedeelte van de Nieuwe Maas, bestaande uit 20 bladen, een supplement-blad en een titelblad. Oplage 300.

Modellen behorende tot het 3de boek der Topographie van den Generaal Majoor en Directeur der Militaire Verkenningen J.E. van Gorkum.

Dertig voorbeelden voor het tekenen van topografische kaarten, genummerd 1-30.

Chronologische lijst van personeel van de lithografische inrichting in de periode 1824-1841

Naam	functie	periode werkzaamheid
A. Bayly	tekenaar en graveur	1824-1841
F. Heijse (broer van P.F.)	graveur (op koper en steen)	1824-1841
Vincent (vader)	tekenaar	1825-1827(?)
Vincent (zoon)	tekenaar	1825-1827(?)
P. Gérard	tekenaar en graveur (op koper en steen)	1825-1830
A. Onties	tekenaar en graveur (op koper en steen)	1825-1830
J.M. Huart	schrijver, lettergraveur	1825-1841
F. Desterbecq	topografisch graveur (op koper en steen)	1826-1839
M.J. Kierdorff (vader)	eerste steendrukker	1827-1841
J.M. Kierdorff (zoon van M.J.)	weede steendrukker	1827-1833, 1839-1841
F. Paulmier	graveur	1827-1828
L.B.J. Olivier	graveur	1827-1828
De Vreese	graveur	1827-1828
F. Detry	tekenaar op steen	1827-1829
J. Fecheyr / I. Forcait	assistent-drukker, steenzager en -slijper	1827-1830
A. de Paauw	assistent-drukker, steenzager en -slijper	1827-1841
Moreels	graveur	1828
A.J. Saurel	tekenaar op steen	1829-1841
J.C. Vogel	tekenaar	1831-1841
Van Echten	tekenaar	1831-1835-?
Wendel	tekenaar	1832-1835-?
P.F. Heijse (broer van F.)	tekenaar	1832-1841
L.G. Kierdorff (zoon van M.J.)	tweede steendrukker	1834-1841
H. Hofmeister	leerling-graveur	1838-1840
A.J. Smulders	leerling-graveur	1838-1840
F.C. Haalebois	leerling-graveur	1839-1841
M.L. Huart	leerling-graveur	1840

NOTEN

- 1 Jan Egbert van Gorkum en zijn Lithographisch Etablissement : De beginjaren in Gent : Deel 1. In: *Caert-Thresoor* 21-2, 9-17.
- 2 Lunsingh Scheurleer 1987, 396-398.
- 3 De kosten bedroegen 6.500 gulden; deze werden pas in november 1831 uitgekeerd. De huur bedroeg 1.200 gulden per jaar. NA 2.13.01 Ministerie van Oorlog, Verbaalarchief inv.nr. 2525 d.d. 16 november 1830 nr. 35.
- 4 NA 2.13.01 Ministerie van Oorlog, Verbaalarchief inv. nr. 5339, brief aan de koning d.d. 2 maart 1832
- 5 NA 2.04.07 Ministerie van Binnenlandse Zaken inv. nr. 4697
- 6 Het particuliere karakter van de kaart blijkt ook uit het feit dat de lithografische stenen privé-eigendom van Van Gorkum bleven.
- 7 De prijs bedroeg f. 10,00 voor de eerste drie bladen, f. 13,50 voor de vier bladen of f. 4,00 per los blad (o.a. advertentie in *Oprechte Haarlemsche Courant* 2 juni 1831).
- 8 Berigt der uitgave van een topographische kaart der Grensscheiding (...) Universiteitsbibliotheek Utrecht, Collectie Ackersdijk 169 (Dk26-9).
- 9 NA 2.13.01 Ministerie van Oorlog, Verbaalarchief inv. nr. 5339, brief aan de koning d.d. 10 februari 1832
- 10 NA 2.13.13.10 Militaire Verkenningen inv.nr. 64, d.d. 10 mei 1832 nr. 56.
- 11 De bijzondere positie die hij zichzelf toedacht, blijkt ook uit zijn vergaande bemoeienis met de organisatie van het leger en zelfs met de benoeming van een bevelhebber, waarover hij zich direct tot de koning richtte. Op 12 september 1830 reisde hij naar Den Haag om de koning af te raden zijn broer prins Frederik tot opperbevelhebber te benoemen. De benoeming vond toch plaats. NA 2.13.01 Ministerie van Oorlog, Verbaalarchief inv.nr. 5339, brief d.d. 2 augustus 1831.
- 12 NA 2.02.01 Staatssecretarie inv.nr. 3599, KB d.d. 20 augustus 1831, nr. 3.
- 13 Hens-Vercauteren 1973.
- 14 NA 2.13.13.10 Militaire Verkenningen inv.nr. 25 d.d. 3 februari 1831 nr. 2.
- 15 Het verzoek hing samen met de afronding van de kartering van het Rijnland. Daarmee was in de Napoleontische tijd een begin gemaakt door de Franse ingenieur Tranchot en vanaf 1816 voortgezet onder leiding van de Pruisische ingenieur Von Müffling. NA 2.13.01 Ministerie van Oorlog, Verbaalarchief inv.nr. 2644 d.d. 26 mei 1831, 49. Koeman 1983, 191.
- 16 NA 2.13.13.10 Militaire Verkenningen inv.nr. 64 d.d. 10 september 1831, 347.
- 17 NA 2.02.01 Staatssecretarie inv.nr. 3730, KB 4 september 1832, nr. 81.
- 18 NA 2.13.13.10 Militaire Verkenningen inv.nr. 64 d.d. 26 januari 1836
- 19 NA 2.13.45 Genie-archieven Koninklijke Landmacht, Nota van A.W.H. Nolthenius de Man over de Geologische en Mineralogische Kaart, maart 1842.

LITERATUUR

Hens-Vercauteren, L. 1973. De topografische kaarten van de Zuidelijke Nederlanden (1815-1830). In: *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies* 42, 333-455.

Koeman, C. 1963. *Handleiding voor de studie van de topografische kaarten van Nederland, 1750-1850*. – Groningen: J.B. Wolters.

Koeman, C. 1983. *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden*. – Alphen aan den Rijn: Canaletto.

Linden, J.A. van der. 1973. *Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*. – Bussum: Fibula-Van Dishoeck.

Lunsingh Scheurleer, Th.H., C.W. Fock, A.J. van Dissel. 1987. *Het Rapenberg. Geschiedenis van een Leidse gracht, deel II: De Papelepel*. – Leiden: Afdeling Geschiedenis van de Kunstnijverheid, Rijksuniversiteit Leiden.

—. 1863. Levensberigt van Jan Egbert van Gorkum. In: *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, 1863, 481-493.

- 20** NA 2.02.01 Staatssecretarie inv.nr. 3627, KB 9 november 1831 nr. 87.
- 21** NA 2.13.13.10 Militaire Verkenningen inv.nr. 64 d.d. 6 en 7 juni 1833, nr. 65 en 66.
- 22** Bij de modellen behoort een gedrukte 'Lijst der modellen, behorende tot het 3de boek der Topographie van den Generaal Majoor en Directeur der Militaire Verkenningen J.E. van Gorkum'. Over het genoemde boek heb ik geen verdere gegevens gevonden (vgl. ook Koeman 1983, 196). Hetzelfde geldt voor zijn eerdere *Extrait du Traité de Topographie du Colonel van Gorkum, comprenant tout ce qui a rapport au figuré du terrain*. Gand 1829, met drie steendruk platen, vermeld in Levensberigt, 486.
- 23** Zie over deze hoogtevoorstelling Van der Linden 1973, 45-46 en Hens-Vercauteren 1973, 352-354.
- 24** Een complete serie van deze modellen o.a. in NA 4.0MD inv.nr. 131. Op de modellen komen de namen voor van de graveurs F. Desterbecq, P. Gérard en A. Bayly. De modellen lijken een aanvulling en verbetering te zijn van de modellen die eerder door de Eerste Afdeling van het Topographisch Bureau onder leiding van M.J. de Man zijn gedrukt (vgl. R. Meijer 2000, 98, 99, 104). Volgens Van Gorkum geven deze zijn 'systema' van topografisch tekenen weer.
- 25** NA 2.13.13.10 Militaire Verkenningen inv.nr. 64, brief d.d. 2 januari 1832 aan chef Generale Staf.
- 26** NA 2.02.01 Staatssecretarie inv.nr. 3788 d.d. 20 maart 1833 nr. 10.
- 27** Idem inv.nr. 4100, KB 20 januari 1836, nr. 79.
- 28** De kosten bedroegen 521 gulden, o.a. voor 60 dagen graveerloon en 12 dagen drukloon. NA 2.13.13.10 Militaire Verkenningen inv.nr. 64 d.d. 2 december 1836 nr. 220.
- 29** NA 2.02.01 Staatssecretarie inv.nr. 4100, KB 20 januari 1836, nr. 80.
- 30** Koeman 1963, 82.
- 31** NA 2.13.01 Ministerie van Oorlog Verbaalarchief inv.nr. 5339, brief aan de koning d.d. 2 augustus 1831.
- 32** Levensberigt 491.
- 33** NA 2.13.01 Ministerie van Oorlog, Verbaalarchief inv.nr. 3181 d.d. 17 april 1841 nr. 96.
- 34** Koeman 1983, 193.
- 35** Het verslag van de vergadering is gepubliceerd in de Algemene Kunst en Letterbode van 19 februari 1841.
- 36** NA 2.13.67 Ministerie van Oorlog, geheim verbaalarchief inv.nr. 127 d.d. 24 februari 1841; idem inv.nr. 128 d.d. 18 maart 1841 en 26 maart 1841.
- 37** NA 2.13.13.09 Generale Staf inv.nr. 134 d.d. 15 mei 1841.
- 38** Het pand in Leiden, dat hij aanvankelijk had gehuurd en in 1835 gekocht, werd overgenomen door zijn schoonzoon D.C. Viruly. Lunsingh Scheurleer 1987, 398, 399.
- 39** 1859: *Aanvraag om concessie tot den aanleg van een verbindingkanaal der Schelde met de Maas en den Rijn (...) met een kaart van het geprojecteerde kanaal*.
- 40** Staat- en krijgskundige beschouwingen van Nederland en België bij den aanvang van den oorlog van Rusland met Engeland en Frankrijk (...). Arnhem 1855.
- 41** Koeman 1963, 105 (nr. 149)
- 42** Koeman 1963, 102 (nr. 109) en 104 (nr. 130).
- 43** Koeman 1983, 197.
- 44** Koeman 1983, 249.
- 45** Koeman 1963, 77-82; Koeman 1983, 180-183

SUMMARY

Jan Egbert van Gorkum and his Lithographisch Etablissement, Part 2: Restarting in Leiden / Frans Scholten

In a former article (*Caert-Thresoor*, 41(2), 2022) we described how Jan Egbert van Gorkum, chief of the Ordnance Survey in the Dutch army, successfully set up a lithographic printing office from 1825. The production of printed maps was interrupted by the uprising in the southern provinces of the Netherlands, that would lead to an independent Belgium. The printing office, then established at Gent, was dismantled and transferred to the city of Leiden. At the beginning of 1831 the office was ready to be restarted; but, due to the state of war, financial sources were not available. To keep the printing office working Van Gorkum initiated the commercial edition of a map of the region where the hostilities took place. This resulted in a four-sheet map on a scale of 1:100.000, which appeared during the years 1831-1834. In the meantime money became available again for the regular projects. The geological

and mineralogical map now had to be finished as soon as possible. Its name was changed to 'Choromineralogische en algemene hydrographische kaart', to indicate that the content shifted into a more general topographical character. This map, also in four sheets, covering a limited territory, was finished in 1834. Van Gorkum deviated from his mandate and continued work to edit more sheets of other regions. Work on the maps of the passages to the sea, started in 1829, could be resumed from November 1831 and they, too, appeared in 1834. Also in the same year was delivered a special order to provide the Prussian military staff with maps of the Luxemburg – Ardennes region, which did not require specific lithographic printing. 1834, therefore, saw several printing orders completed, which meant that the related financial resources were no longer available. As he had done earlier, Van Gorkum kept his staff at work: this time to reproduce a series of 30 topographical models, destined to illustrate a handbook he

intended to write on topographical mapping. A new organisation was set up in 1836 to give the lithographic printing office a more stable financial basis and also to better control Van Gorkum's activities. The office became directly responsible to the War Ministry; other departments could make use of it. Van Gorkum now no longer was chief of the Ordnance Survey and was placed outside the General Staff. The same year this led to new orders, from the Ministry of Colonies, for printing a map of the island of Java; and from the Ministry of Home Affairs for printing a series of maps of the Dutch rivers – an extensive project that comprised over a hundred sheets on a scale of 1:10.000, which was completed only in 1860. Van Gorkum succeeded in setting up a lithographic printing office that produced maps of a very high quality. However, he also had manifested himself very headstrong. For this reason he was not, as he had hoped, appointed chief of the General Staff. Instead, in 1840, he even was forced to retire.

KAARTEN VAN KOLONIALE EXPEDITIES

De Marronexpedities in achttiende-eeuws Suriname

© MARIE KEULEN ©

Een belangrijk kenmerk van vroegmodern Suriname was de aanwezigheid van Marrongemeenschappen in de tropische bossen rondom de koloniale plantages. Hoewel deze gemeenschappen van weggelopen slaafgemaakte mannen en vrouwen in het binnenland van Suriname een eigen leven opbouwden, waren zij nooit verwijderd van de koloniale plantages waarvan zij afhankelijk waren voor wapens en voedsel. Marrons waren er in geslaagd een autonoom leven op te bouwen, maar leefden niet in isolatie. Zij stonden in contact met andere Marrongemeenschappen, inheemse groepen, koloniale autoriteiten en met familieleden of vrienden in slavernij, die niet ontsnapt waren aan het slavernijregime. Gedurende de achttiende eeuw stonden deze Marrongemeenschappen voortdurend op het netvlies van de koloniale autoriteiten in zowel Suriname als de Republiek. Vanuit koloniaal perspectief vormden zij een bedreiging voor de kolonie en het systeem van slavernij: opstandigheid en desertie onder slaafgemaakten lag continu op de loer en de verschillende Marrongemeenschappen voerden regelmatig aanvallen uit op de plantages. Dit leidde in de tweede helft van de achttiende eeuw tot verschillende militaire expedities van de koloniale autoriteiten, waar in die tijd verschillende kaarten van zijn gemaakt.

Een tiental kaarten, enkele in meerdere versies, is bewaard gebleven in de collectie 'Verzameling Buitenlandse Kaarten Leupe' in het Nationaal Archief te Den Haag.¹ Hoewel militaire confrontaties tussen de Marrons en de koloniale autoriteiten in Suriname een veelbesproken onderwerp zijn binnen de historiografie, zijn deze kaarten daarentegen nauwelijks onderzocht.²

Dit artikel bespreekt twee van deze tot nu toe onderbelichte kaarten: van de Tempati-opstand in 1757 en van de Marronexpedities onder leiding van kolonel Louis Henry Fourgeoud in de jaren 1773 tot 1777. Welk beeld geven deze kaarten ons van de koloniale expedities tegen de Marrons in Suriname en hoe verhoudt dit zich tot het beeld dat we kennen uit de historiografie gebaseerd op geschreven archiefmateriaal? In de analyse van de kaarten is nadrukkelijk aandacht voor de beeldvorming. Hoewel vragen over het ontstaan,

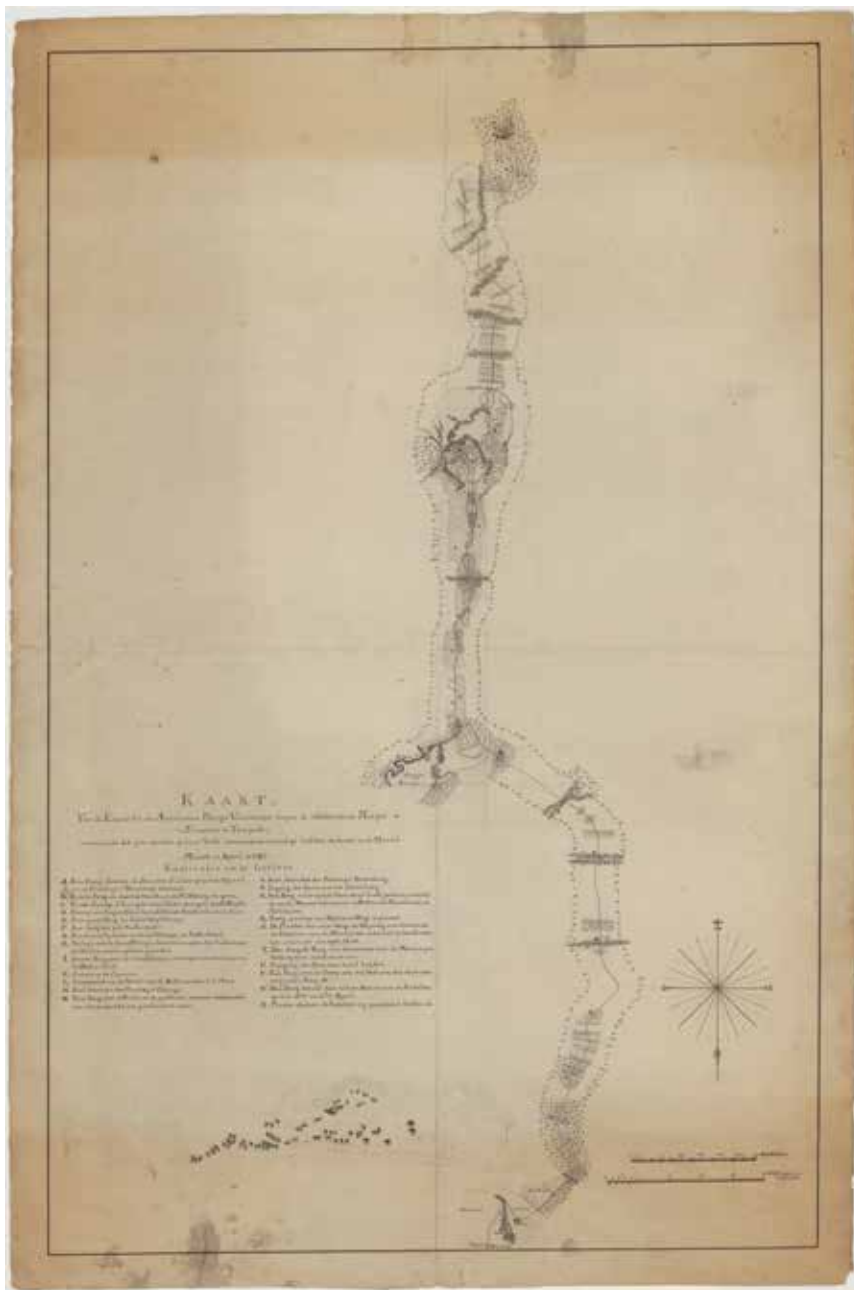
M. KEULEN

is onderzoeksmaster student *Colonial and Global History* aan de Universiteit Leiden. Daarnaast werkt ze als studentassistent voor het onderzoeksproject *In the Same Sea: The Lesser Antilles as a Common World of Slavery and Freedom* dat is verbonden de Universiteit van Kopenhagen.

het doel, het belang en het gebruik van deze kaarten lastig te beantwoorden zijn, maakt een close reading van de kaarten en de afgebeelde gebeurtenissen het mogelijk de koloniale beeldvorming over de militaire confrontaties met de Marrons te analyseren.

KAARTEN OVER DE MARRONEXPEDITIES

Het tiental bewaard gebleven kaarten over de Marronexpedities in Suriname is op basis van haar gedeelde thematiek in de negentiende eeuw eeuw door archivaris P. A. Leupe samengevoegd. Uit een snelle inventarisatie van het archief van de Sociëteit van Suriname, waarbij in de Handwritten Text Recognition (HTR) data is gezocht op de termen 'Kaart' en 'Caart' in combinatie met de term 'Expeditie', blijkt dat er meer kaarten moeten hebben bestaan aangaande de Marronexpedities.³ De Sociëteit van Suriname had verschillende militaire ingenieurs in dienst die vanwege

1 Anonieme Kaart, Van de Expeditie der Surinaamse Burger Volontairen tegen de rebelleerende Neeger-Slaaven in Tempati, Vertoonende het geen deselve op haar Tocht aanmerkenswaardigs hebben ontmoet in de Maand Maart en April a:o 1757, [1757], oriëntatie: het noorden is onder, Nationaal Archief, 4. VEL, inv.nr. 2124.

uiteenlopende redenen kaarten maakten voor het koloniale bestuur. Dit kon gaan om hydrografische, administratieve, civieltechnische en militaire redenen.⁴ De kaarten met een militair oogmerk hadden betrekking op de verdediging van de kolonie tegen andere Europese mogendheden of waren gemaakt in de context van de militaire confrontaties met de Marrons die vanaf de jaren 1770 waren uitgemond in een guerrilla oorlog. Tot deze laatste groep behoren de kaarten van de Marronexpedities. De meeste kaarten zijn gemaakt in Suriname, op basis van eigen of andermans waarnemingen. In alle gevallen gaat het om manuscriptkaarten. Het was gebruikelijk dat sommige kaarten gemaakt voor de Sociëteit van Suriname na goedkeuring van de directeuren in Amsterdam werden gedrukt in de Republiek.⁵ Het is niet duidelijk of dit ook het plan was bij een van de kaarten aangaande de Marronexpedities.

De grootte van de kaarten, de goede staat

waarin ze zich nu bevinden, en de soms decoratieve cartouches wijzen op een representatief gebruik voor een specifieke doelgroep. Dit kan gaan om een breed commercieel publiek of om de koloniale autoriteiten in Suriname of de Republiek, aan wie door middel van de kaarten een beeld kon worden gegeven over het verloop van de expedities. De gouverneur van Suriname werd geacht uitgebreid verantwoording af te leggen aan de directeuren van de Sociëteit van Suriname in Amsterdam en gebruikte daarbij regelmatig kaarten om zijn toekomstige of inmiddels uitgevoerde plannen te communiceren.

DE TEMPATI-OPSTAND

De eerste kaart die centraal staat is gemaakt in de context van de Tempati-opstand – de grootste slavenopstand van Suriname – die uitbrak in de eerste maanden van het jaar 1757. De aanleiding voor de opstand was het plan van plantage-eigenaar Jean Martin om een gedeelte van zijn slaven te verplaatsen van zijn houtplantage La Paix naar een verder stroomafwaarts gelegen suikerplantage. Ondanks protest van zijn slaven besloot de eigenaar zijn plan door te zetten, waarna de slaafgemaakten zich met geweld verzetten tegen hun deportatie. Op zes verschillende houtplantages in het Tempatigebied kwamen zij in opstand en slaagden erin de plantages te overheersen. Met het inzetten van militairen probeerden de koloniale autoriteiten het gebied op de opstandelingen te heroveren en de slaven weer aan het werk te stellen. Zij slaagden hier echter niet goed in en tot juli 1757 bleven de opstandelingen actief in het Tempatigebied. Daarna trokken zij zuidwaarts en sloten ze zich aan bij de Ndyuka Marrons.⁶ Pas in 1760 slaagde het koloniale bestuur erin de orde in dit gebied volledig te herstellen door een vredesovereenkomst te sluiten met deze Marrongemeenschap.⁷

De kaart verbeeldt de militaire expedities die door het koloniale bestuur op touw waren gezet in de eerste maanden na het uitbreken van de opstand. Nadat de eerste uitgezonden militairen in februari en begin maart geconfronteerd werden met militaire nederlagen en een gebrek aan manschappen en munitie, besloot het bestuur van de kolonie een “commando van 50 burgers, vijf onderofficieren en twee adelborsten” te sturen.⁸ Hierop volgden de eerste militaire successen die het onderwerp van de kaart vormen. Op 15 maart werd de plantage L’Hermitage heroverd op de opstandelingen. Vanuit hier maakte men plannen voor een militaire expeditie richting de plantage Beerenburg, waar het grootste gedeelte van de opstandelingen zich verzameld hadden. De kaart toont deze expeditie en de route die zou zijn afgelegd door de burgermilitie. Het startpunt, helemaal onderaan de kaart, is de plantage L’Hermitage. De lezer van de kaart volgt als het ware de route die door de militairen gelopen zou

kunnen zijn. De kaart toont het terrein vanuit koloniaal perspectief: enkel dat wat voor de militairen bekend terrein was is afgebeeld op de kaart, de rest van het landschap is weergegeven als een wit vlak.

Ook in de afbeelding van de route van de expeditie zijn een aantal keuzes gemaakt. Door middel van letters en de bijbehorende legenda wordt getoond wat de troepen “op haar Tocht aanmerkenwaardigs hebben ontmoet”. Deze benoemingswaardigheden hebben betrekking op het landschap dat de militairen gedurende de expeditie zijn tegengekomen. Meermaals wordt aangegeven waar zich obstakels – moerasland en bergen – of juist begaanbare passages en bruggen bevinden. Daarnaast worden ook alle militaire observaties en gebeurtenissen vermeld: de kampementen en wachten van de burgermilitie, de locatie van de vijand, en de militaire confrontaties op 21 maart, 29 maart en 14 en 15 april. De kaart kent hiermee ook een temporele component. Als kaartlezer volg je de route van de expeditie en daarmee ook de voorgestelde opeenvolgende historische gebeurtenissen. De rode draad is daarbij de gevulde route die is aangegeven met een lijn die gedeeltelijk geel is ingekleurd. De voor de militaire troepen bekende omgeving is aangeduid met een gele lijn en het vanuit koloniaal perspectief onbekende en moeilijk begaanbare gebied is aangeduid met een lijn die niet geel is ingekleurd.

Wanneer de voorstelling van de kaart wordt vergeleken met het beeld dat we kennen uit de historiografie, is er nog een belangrijke keuze van de kaartenmaker die opvalt: waar er op de kaart sprake lijkt te zijn van één militaire expeditie vanaf de plantage L’Hermitage naar de plantages Woltega en Beerenburg, blijkt uit het geschreven bronmateriaal dat dit meerdere expedities zijn geweest met verschillende groepen militairen. De eerste militaire actie vond plaats op 21 maart met als doel de plantage Beerenburg te bereiken. Echter, zware aanvallen van de opstandelingen in de buurt van de plantage Woltega dwongen de militairen al op de tweede dag rechtsomkeert te maken (zie L voor de locatie waar het expeditieleger haar kampement had opgeslagen en werd aangevallen door de opstandelingen).⁹ Hierover staat niets vermeld of afgebeeld op de kaart. Een nieuw uitgezonden commando wist op 29 maart wel plantage Beerenburg te bereiken. Zij troffen de plantage echter afgebrand en verlaten aan, zodat zij naar eigen zeggen “nu meester van geheel Tempati” waren.¹⁰ Tot de maand juli, toen de opstandelingen het Tempatigebied verlieten en zich aansloten bij de Ndyuka Marrons, vonden er nog enkele kleine militaire confrontaties plaats waarvan er één op de kaart is afgebeeld (zie de letters W en X bovenin afbeelding 1). Op de kaart is deze militaire confrontatie, die zich ten zuiden van de plantage Beerenburg afspeelt, onderdeel van de gehele route, en lijkt zij het eindpunt van de militaire expeditie

te zijn. Op deze manier worden de verschillende militaire expedities en patrouilles die plaatsvonden in de eerste maanden na het uitbreken van de Tempati-opstand op de kaart voorgesteld als één samenhangende gebeurtenis.

Over de ontstaanscontext van de kaart staat niets vermeld op de kaart zelf. In de inventaris van het Nationaal Archief staat dat de kaart vervaardigd zou kunnen zijn door “J.C. v. Heneman”. Het is echter onwaarschijnlijk dat Johan Christoph Henneman de vervaardiger van de kaart is, gezien hij pas vanaf 1770 in dienst was van de Sociëteit van Suriname en hij volgens M. Kok rond de tijd van de Tempati-opstand als ingenieur werkzaam was in het leger van Frederik II van Pruisen.¹¹ In het archief van de Sociëteit van Suriname is in het jaar 1757 één vermelding te vinden over een kaart van de Tempati-opstand. In een resolutie van 6 juni 1757 wordt vermeld dat de persoon Hendrik Christian Knibbe “een door hem geformeerde marschkaart van Tampatie aan zijn Wel Edele Gestrenge hebbende geoffereerd” waarna de gouverneur in de raad het voorstel deed “off aan hem Knibbe voor deese sijne Wel geintentioneerde yver en aangewende moeite niet eenige douceur ofte recompens soude kunnen werden toegelegd”.¹² Of Knibbe een dergelijke gift of vergoeding heeft gekregen is onduidelijk. Ook is het niet zeker of het dezelfde kaart betreft als de besproken expeditiekaart. Gezien het onderwerp en de datum van de kaarten overeenkomen zou dit goed mogelijk kunnen zijn. In dat geval zou het koloniale bestuur het beoogde publiek van de kaart zijn geweest.

Hoewel de onderdrukking van de Tempati-opstand gekarakteriseerd kan worden als een mislukking, werd het succes van de tweede expeditie naar de plantage Beerenburg breed uitgemeten. De slaafgemaakten die in opstand waren gekomen zouden nooit meer terugkeren, de plantages waren vernield en de koloniale troepen waren niet in staat het Tempatigebied te heroveren door middel van hun militaire expedities. Alleen omdat de in opstand gekomen slaven zich steeds verder richting het zuiden begaven, slaagden de autoriteiten erin de inmiddels verwoeste plantage Beerenburg te heroveren. Toen de militaire leiders dit nieuws over de herovering van Beerenburg

2 Uitsnede van de kaart van de expeditie tegen de opstandelingen in het Tempatigebied. Afgebeeld is een gedeelte van het land van de plantage Woltega en de route van de expeditie legers langs deze plantage. Zodra de routelijn zich in het bekende gebied van de plantage Woltega bevindt is deze geel ingekleurd.

2

3

meldden aan het koloniale bestuur vroegen zij nadrukkelijk dit goede nieuws “zoo hoog mogelijk te doen klinken en ‘t selve op den favorabelste wijze te verbrijden”.¹³ Dit was nodig, stelden zij, om de overige slaven in het gebied in toom te kunnen houden en om de witte bevolking gerust te stellen. De kaart van de militaire expedities in het Tempati gebied past binnen deze positieve voorstellingswijze van de herovering van Beerenburg. Dit is ook terug te zien in het tafereel dat is afgebeeld onder de legenda (zie afbeelding 3). Hierin hebben de koloniale militairen (links) de overhand in een gevecht met de opstandelingen (rechts). Het decor van deze confrontatie, waarvan enkel vage schetsen zichtbaar zijn, is niet voltooid door de kaartenmaker. Het beeld dat in het tafereel wordt geschetst, waarbij er enkel opstandelingen sneuvelen in de militaire confrontatie, komt niet overeen met het beeld uit de historiografie waarin het juist de opstandelingen waren die de meeste militaire successen behaalden. In zowel de tekening in het bijzonder als de expeditiekaart in het algemeen wordt daarmee het beeld geschetst dat de koloniale troepen orde en rust herstelden in het Tempatigebied.

DE EXPEDITIES VAN KOLONEL LOUIS HENRY FOURGEOD

Pas in 1760, toen er een vredesovereenkomst werd gesloten met de Ndyuka Marrons, kwam er een definitief einde aan de Tempati-opstand en de aanhoudende aanvallen op de plantages in deze regio. Op dat moment moest het grootste binnenlandse conflict in de geschiedenis van Suriname nog komen: de Boni Marron oorlogen.¹⁴ Gedurende de periode van 1768 tot 1793 was het koloniale bestuur van Suriname in het oosten van het land verwickeld in een conflict met de Boni Marrons, die middels hun aanvallen op plantages zorgden voor grote dreiging. Omdat het de koloniale troepen niet lukte de belangrijke Boni dorpen te veroveren, vroeg gouverneur Jan Nepveu de Staten-Generaal van de Republiek om militaire steun. Zij honoreerden dit verzoek en stuurde 500 soldaten onder leiding van de Zwitserse kolonel Louis Henry Fourgeoud naar Suriname.¹⁵ Van 1773 tot 1777 gaf Fourgeoud leiding aan verschillende Marronexpedities en doorkruiste hij met zijn troepen het Surinaamse regenwoud. In 1778

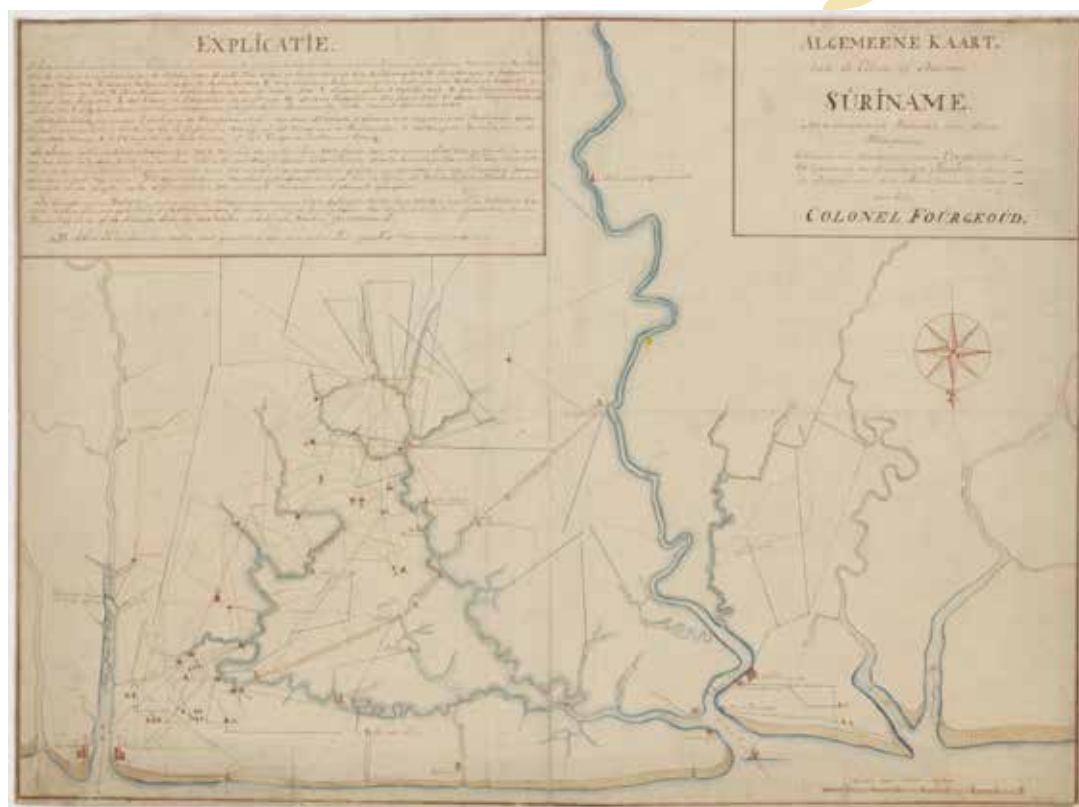
keerde hij en zijn troepen terug naar de Republiek. Van zijn expedities, patrouilles en veroveringen is een overzichtskaart gemaakt waarvan drie versies bewaard zijn gebleven.¹⁶

Over de kaart is weinig bekend: de vervaardiger, opdrachtgever en datum waarop de kaart gemaakt is zijn niet bekend. In de *Grote Atlas van de West-Indische Compagnie* staat vermeld dat de kaart vervaardigd is in circa 1778.¹⁷ Daarbij wordt aangenomen dat de kaart moet zijn gemaakt kort na de terugkeer van Fourgeoud in de Republiek. De explicatie van de kaart vermeldt wel dat de gedrukte kaart van Alexander de Lavaux als grondslag is gebruikt (zie afbeelding 5). Het gaat hierbij enkel om de kustlijn en de loop van de rivieren. Opvallend is namelijk dat de plantages van Suriname – die op de kaart van Lavaux evenals op veel andere kaarten uit die tijd het voornaamste onderwerp vormen – niet zijn afgebeeld. Op de meeste vroegmoderne kaarten van Suriname ligt de visuele aandacht op de centrale rivieren van Suriname en de plantages die rondom deze rivieren te vinden zijn. Op de anonieme kaart van de Marronexpedities van Fourgeoud daarentegen ligt de nadruk op het oostelijke gedeelte van de kolonie (op de kaart links) rondom de rivieren Commewijne en Cottica. Hier heeft duidelijk het merendeel van de Marronexpedities plaatsgevonden.

De kaart van de Marronexpedities van kolonel Fourgeoud is een overzichtskaart waarin, naar eigen zeggen, alle militaire gebeurtenissen onder leiding van Fourgeoud in de jaren 1773-1777 zijn afgebeeld. Het meest opvallende zijn daarbij de vele gekleurde rechte lijnen die het oostelijke deel van de kolonie doorkruisen. Zij representeren de marsen die de militairen gelopen hebben. Elk jaar heeft daarbij een andere kleur: de expedities en patrouilles uit 1773 zijn rood gekleurd, uit 1774 geel, uit 1775 groen en uit de jaren 1776 en 1777 blauw. Op deze manier is er sprake van een chronologisch tijdsverloop in de kaart. Tegelijkertijd zijn de militaire marsen uit de verschillende jaren samengebracht in een kaartbeeld waardoor een imposant beeld wordt gecreëerd: de verschillend gekleurde lijnen zijn dominant aanwezig in het gebied rondom de rivieren Commewijne en Cottica. Verder zijn er op de kaart ook letters en cijfers te vinden die respectievelijk staan voor de gevonden, veroverde en vernielde kostgronden en dorpen van de Marrons en de militaire kampementen van waaruit de expedities werden ondernomen. In totaal zijn er door de troepen van Fourgeoud 25 dorpen en kostgronden gevonden en vervolgens vernield, aangegeven met de letters A t/m Q. Tot slot zijn op de kaart ook de vaste militaire posten van de kolonie en diens bijbehorende communicatiepaden vermeld, evenals de verschillende forten die aan de rivieren van Suriname lagen.

De rechte lijnen waarmee de militaire expedities door de tropische bossen van Suriname worden

3 Uitsnede van de kaart van de expeditie tegen de opstandelingen in het Tempatigebied. Afgebeeld is een militaire confrontatie tussen de in opstand gekomen plantageslaven en de koloniale militairen waarbij deze laatsten de overhand hebben. Te zien is ook dat het getekende tafereel nog niet voltooid was.

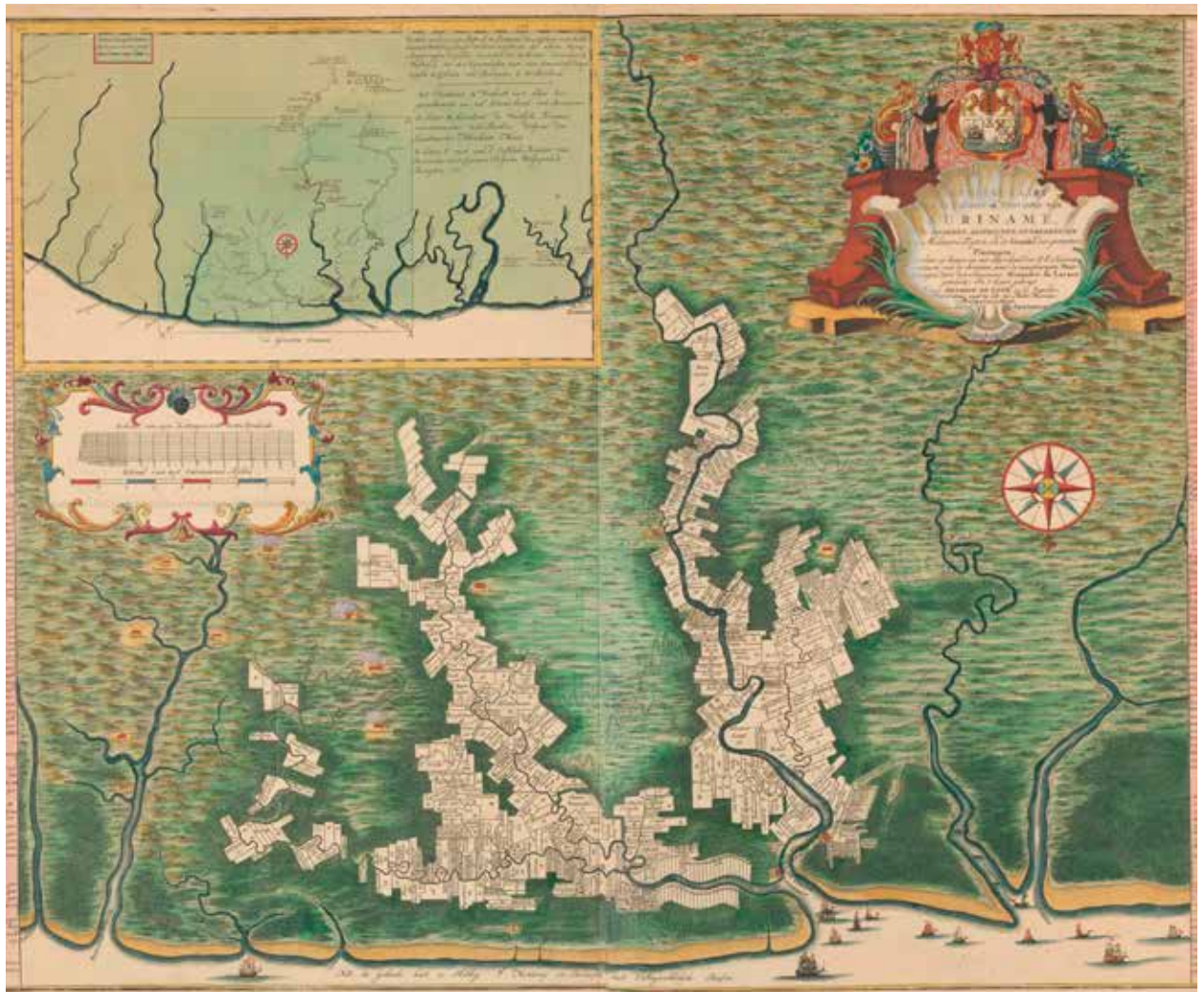
afgebeeld vormen een atypische voorstellingswijze. Het is onwaarschijnlijk dat de troepen van Fourgeoud daadwerkelijk in kaarsrechte lijnen door het land marcheerden; des te meer omdat de bossen van Suriname uit moerassig en lastig begaanbaar terrein bestonden. Waarom heeft de kaartenmaker er toch voor gekozen de militaire expedities middels dergelijke rechte lijnen te representeren? In de explicatie staat vermeld dat de “Linien en Marchen Getrasseert, volgens hunne Generale Coursen, Schoon de Paden wel somtijds Lings of regts, om de difficulteiten, die men in’t Marcheeren Ontmoet, afwijken”. Het lijkt dus waarschijnlijk dat de lijnen vanuit praktische overwegingen recht zijn opgetekend. Men wist de algemene koers van de expedities, maar niet hoe de troepen precies gelopen zijn. Toch is dit niet de volledige verklaring. Zo zou kolonel Fourgeoud erom bekend staan “dat hij zijn troepen via rechte kompaslijnen door het oerwoud liet trekken” en lijken de rechte lijnen op de kaart dus een verbeelding van de strategie van Fourgeoud.¹⁸ Volgens de gouverneur van de kolonie Jan Nepveu leverde deze strategie, waarbij de militairen constant op patrouille waren, echter niets op dan totale uitputting van de soldaten.¹⁹ Fourgeoud beroemde zich er daarentegen op dat hij met zijn vele patrouilles kriskras door de tropische bossen van Suriname een nieuwe, effectieve vorm van oorlogvoering zou hebben geïntroduceerd.²⁰

Toen in 1776 en 1777 de Boni Marrons na de ontdekking en verwoesting van een aantal grote en belangrijke dorpen de vlucht namen naar Frans-Guyana ten oosten van de Marowijne rivier, zag Fourgeoud dit als een overwinning van zijn militaire strategie. Hij rapporteerde aan gouverneur

Nepveu dat het land vrij was van Marrons en dat zijn taak er in Suriname op zat, waarna hij en zijn troepen in 1778 terugkeerden naar de Republiek. Nepveu daarentegen zag de vlucht van de Boni geenszins als een overwinning. In de vijf jaar dat de troepen van Fourgeoud de bossen van Suriname doorkruisten waren zij er geenszins in geslaagd de Boni Marrons te verslaan. De ontdekte en vernielde dorpen en kostgronden werden vaak verlaten aangetroffen.²¹ De expeditiekaart laat een veel succesvoller beeld zien waarin de patrouilles van de manschappen van Fourgeoud de dominante kracht zijn in het landschap. De kaart lijkt, gezien de nette cartouches, grootte en goede staat waarin zij zich bevindt, gemaakt te zijn voor representatief gebruik. Dit wordt ook bevestigd door het feit dat er drie verschillende nette versies van de kaart bewaard zijn gebleven. Wellicht dat er plannen waren om de kaart te laten drukken.

Het perspectief dat verbeeld wordt in de kaart is niet dat van de kritische gouverneur Nepveu, die ontevreden was over de militaire tactiek achter de expedities, maar dat van degene die de militaire operatie van Fourgeoud als een succesvolle overwinning zag. Aan het einde van de explicatie op de kaart staat vermeld dat de districten waar de troepen niet zijn geweest plaatsen zijn “waar de rebellen zig niet hebben kunnen ophouden, of établismenten formeeren”. Hiermee wordt de indruk gewekt dat het gehele land onder handen genomen is door de troepen van Fourgeoud. Geen enkele plek waar de Marrons zich gevestigd zouden kunnen hebben is niet door de militairen doorkruist; de tropische bossen van Suriname werden beheerst door Fourgeoud en zijn

4 Anonieme Algemene Kaart, van de Colonie of Provincie Surinam. Met de Rivieren en Districten van dien: Mitsgaaders, de Coursen en Marchen der Gedaane Expeditien; tot Opsporing der Gerebelleerde Slaaven; door de Troupes van den Staat, onder de Ordres van den Colonel Fourgeoud, [ca. 1778], oriëntatie: het noorden is onder, Nationaal Archief, 4. VEL, inv.nr. 2129.

5

manschappen. Deze boodschap is ook zichtbaar in de visuele voorstelling van de expeditie. Het gebied tussen de Suriname rivier en de Marowijne rivier wordt op de kaart volledig gedomineerd door de verschillend gekleurde lijnen. Het is mogelijk dat de kaart gemaakt is in opdracht van de Staten-Generaal of de directeurs van de Sociëteit van Suriname die samen verantwoordelijk waren voor de komst van de staatse troepen naar Suriname. Zij zouden erbij gebaat zijn om de resultaten van deze door hun gefinancierde expeditie aan de andere kant van Atlantische oceaan naar buiten te brengen.

CONCLUSIE

De twee besproken kaarten van Marronexpeditie verbeelden beide een verhaal van succesvolle militaire operaties. Het is interessant dat de kaarten het voor de koloniale troepen onbekende terrein tonen – de Surinaamse moerassige tropische bossen – dat het decor vormt voor de expeditie die worden afgebeeld. De Tempatikaart verbeeldt enkel het bekende terrein, dat wil zeggen de door de militairen gevolgde route, waarbij de rest van de bossen rondom de plantages niet meer zijn dan een wit vlak. De overzichtskaart van de jaren 1773 tot 1777 wekt door middel van tekst en beeld juist de indruk dat het volledige binnenlandse

gebied rondom de rivieren Commewijne en Cottica doorzocht, doorkruist en veroverd is door het leger van Fourgeoud. De rechte lijnen van de door de militairen gelopen marsen vormen een dominante kracht binnen de verbeelding van het landschap. De expeditiekaarten zijn duidelijk te plaatsen binnen de historische context waarin zij zijn ontstaan. Beide kaarten laten op hun eigen manier zien hoe koloniale troepen de orde hebben hersteld in de tropische bossen rondom de plantages van Suriname. Deze beeldvorming staat lijnrecht tegenover het beeld dat we kennen uit de historiografie: dat beide militaire operaties – ondanks hun kleine successen – gekarakteriseerd moeten worden als een mislukking. Het tiental bewaard gebleven kaarten van de Marronexpeditie in het algemeen, en de besproken expeditiekaarten in het bijzonder, zijn een interessante bron voor de geschiedenis van de confrontaties tussen de koloniale troepen en de Marrongemeenschappen die zij poogden te bestrijden. Het koloniale perspectief en de wijze waarop mislukte expeditie werden verbeeld als succesverhalen komen daarbij nadrukkelijk naar voren.

5 Kaart van Alexander de Lavaux zonder de bijschriften aan weerszijden van de kaart: Alexander de Lavaux, *Algemeene kaart van de Colonie of Provintie van Suriname*, 1737, het noorden is links. Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer NG-478.

BRONNEN

Nationaal Archief, Den Haag

(NL-HaNA): Sociëteit van Suriname, 1.05.03 (SvS): inv.nrs. 149, 182, 364.

LITERATUUR

Bouwhuijsen, Harry van den, Ron de Bruin, and Georg Horeweg. 1988. *Opstand in Tempati, 1757-1760*. Utrecht: Instituut voor Culturele Antropologie.

Dragtenstein, Frank. 2002. "De Ondraaglijke Stoutheid Der Wegloopers": Marronage En Koloniaal Beleid in Suriname, 1667-1768. *Culturele Antropologie*, Universiteit Utrecht, 2002.

Groot, Silvia Wilhelmina de. 2009. *Agents of Their Own Emancipation: Topics in the History of Surinam Maroons*. Amsterdam: De Groot.

Heijer, Henk den (ed.). 2011. *Grote Atlas van de West-Indische Compagnie*. Voorburg: Den Haag: Utrecht: Atlas Maior; Nationaal Archief; Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap; Universiteit Utrecht. Deel II.

Hoogbergen, Wim. 2013. De Binnenlandse Oorlogen in Suriname in de Achttiende Eeuw. In: Victor Enthoven, Henk den Heijer, & Han Jordaan (eds.). 2013. *Geweld in de West: Een Militaire Geschiedenis van de Nederlandse Atlantische Wereld, 1600-1800*. Leiden: Brill. ———. 1990. *The Boni Maroon Wars in Suriname*. Leiden: Brill.

Keijser, Liesbeth. 2020. 6000 Ground Truth of

VOC and Notarial Deeds 3.000.000 HTR of VOC, WIC and Notarial Deeds. In: Zenodo (2020). <https://doi.org/10.5281/ZENODO.4159268>.

Kok, M. 1982. Johan Christoph Heneman: Kartograaf van Suriname En Guyana van 1770-1806. In: *Caert-Thresoor* 1 (1982) blz. 4–11.

Zandvliet, Kees. 1998. *Mapping for Money: Maps, Plans and Topographic Paintings and Their Role in Dutch Overseas Expansion during the 16th and 17th Centuries*. Amsterdam: Batavian Lion International.

NOTEN

* Ik wil graag prof. Bram Vannieuwenhuyze bedanken voor zijn opmerkingen en suggesties bij een eerdere versie van dit artikel.

1 NL-HaNA, 4.VEL, inv. nrs. 2124, 2125, 2126, 2126A, 2127, 2128, 2129, 2129A, 2129B, 2130, 2131, 2132, 2133.

2 Hoogbergen (1990); Dragtenstein (2002); Groot (2009). Alleen de *Grote Atlas van de West-Indische Compagnie* bespreekt in het kort de bewaard gebleven kaarten aangaande de Surinaamse Marronexpedities: Heijer red. (2011) deel II, p. 385–393.

3 Keijser (2020). In het kader van het project 'De IJsborg' heeft het Nationaal Archief met behulp van het Transkribus HTR platform de HTR-data van verschillende archieven gecreëerd. De HTR data van het archief van de Sociëteit van Suriname is doorzoekbaar via de volgende zoekmachine: <https://dekok.xyz/htrsearch/svs>.

4 Kok (1982) p. 4–5.

5 Kok (1982) p. 6.

6 De Ndyuka, ook Okanisi of Aukaners genoemd, zijn een van de zes Marrongemeenschappen van Suriname.

7 Bouwhuijsen, Bruin, en Horeweg (1988) p. 10; Hoogbergen (1990) p. 26.

8 Bouwhuijsen, Bruin, en Horeweg (1988) p. 16.

9 Bouwhuijsen, Bruin, en Horeweg (1988) p. 17.

10 Bouwhuijsen, Bruin, en Horeweg (1988) p. 18.

11 Kok (1982) p. 5.

12 NL-HaNA, SvS, inv.nr. 149, p. 596-597.

13 Bouwhuijsen, Bruin, en Horeweg (1988) p. 18.

14 De Boni Marrons worden ook wel de Aluku genoemd. De Marrongemeenschap is vernoemd naar hun gelijknamige leider Boni.

15 Hoogbergen (1990) p. 84.

16 NL-HaNA, 4.VEL, inv.nrs. 2129, 2129A, 2129B.

17 Heijer red. (2011) deel II, p. 389.

18 Hoogbergen (2013) p. 162.

19 Hoogbergen (1990) p. 89, 91.

20 Hoogbergen (1990) p. 89.

21 Hoogbergen (1990) p. 102, 104.

SUMMARY

Maps of colonial expeditions: The Maroon expeditions in eighteenth-century Suriname / Marie Keulen

An important characteristic of eighteenth-century Suriname was the presence of Maroon communities in the tropical forests around the colonial plantations. From a colonial perspective, Maroons posed a major threat to the colonial society: rebellion and desertion among plantation slaves were never far away and the various Maroon communities regularly carried out attacks on the plantations. In the second half of the eighteenth century, this led to several colonial military expeditions, of which several maps were made. Ten maps have been preserved in the collection 'Verzameling Buitenlandse Kaarten Leupe' (Leupe Collection of Foreign Maps) in the National Archives of the Netherlands. Whereas the military confrontations

between the Maroons and the colonial authorities of Suriname have been discussed extensively within historiography, these maps, on the other hand, have scarcely been researched. This article discusses two of these hitherto neglected maps: of the Tempati revolt in 1757 and the Maroon expeditions led by colonel Louis Henry Fourgeoud from 1773 until 1777. Although questions about the provenance, intended aim, importance, and use of these maps are difficult to answer, a close reading of the maps and depicted events enables historians to analyse the colonial representation of military confrontations with the Maroons. Although written sources tell us that the events depicted in these maps cannot be characterized as successful military operations, they do represent them in this way. It is interesting to see how both maps depict the Surinamese swamps

– terrain unfamiliar to the colonial troops – that formed the backdrop of the expeditions. The Tempati map shows only the territory known to the colonial military troops, with the rest remaining blank. The overview map of the expeditions of Fourgeoud, on the other hand, gives the impression that the entire inland area around the rivers Commewijne and Cottica had been searched, crossed, and conquered by his army. The straight lines of the military marches are a dominant feature in the depiction of the landscape. In their distinctive ways, both maps represent the colonial perspective on the military confrontations with the Maroons in Suriname. They depict failed expeditions as successful operations in which colonial troops have restored order in Suriname's interior.

DERK BUDDINGH (1800-1874)

• REINDER STORM •

Het *Rotterdamsch nieuwsblad* van 18 december 1911 bevat onder het kopje 'Binnenland' een grote hoeveelheid gevarieerde berichten. Eén ervan luidt: "18 December [!] 1800, D. Buddingh geboren: Derk Buddingh werd, na eerst onderwijzer te zijn geweest, leeraar en bibliothecaris aan de Koninklijke Academie te Delft. Na de opheffing dezer instelling leefde hij ambteloos te Utrecht. Hij behoorde tot de stichters van het Ned. Onderwijzers Genootschap. Verscheidene geschriften zijn door hem uitgegeven, waarvan wij noemen: "Eddaleer", "Geschiedenis van opvoeding en onderwijs", "Wandelingen door de Betuwe" en "Dietsche taal en poëzie". Hij overleed in 1874."

Onvermeld blijven enkele kartografische publicaties van D. Buddingh, die toch wel enige aandacht verdienen.

bewaard van Buddingh, geheel bestaand uit handschriftelijk materiaal, met veel aandacht voor onderwijs en opvoeding. Uit de lange lijst met publicaties van Buddingh over een grote verscheidenheid aan onderwerpen in diverse talen trekken de volgende hier onze aandacht:

Tijdstroom met Handboek voor het Koninkrijk der Nederlanden. Amsterdam, 1830.

Beknopte handleiding bij den goedkoopsten school-atlas van het Koninkrijk der Nederlanden. Rotterdam, 1832.

School-Atlas der Nederlanden. Rotterdam, 1834.

Zak-Atlas van het Koninkrijk der Nederlanden.

's Gravenhage, 1842.

Natuurkundige Aardrijksbeschrijving. Haarlem, 1846-1847.

Zonder meer het opvallendste object in dit rijtje is de 'Tijdstroom'. De *Tijdstroom of geschiedkundige kaart van het Koninkrijk der Nederlanden* is geen kaart in de gebruikelijke zin van het woord. Het is een grafische weergave van het verloop van de geschiedenis van verschillende culturen en bevolkingsgroepen in bepaalde landen, min of meer letterlijk in de vorm van 'stromen'. Door de grillige vormen en kleuren oogt dit object voor de huidige toeschouwer bijna als een voorbeeld van abstracte kunst. Dit wordt ook veroorzaakt doordat dit soort producten vrijwel nooit te zien zijn, omdat deze bijzonder vormgegeven historische overzichten nooit echt populair zijn geworden. Anderzijds kennen we nog wel enkele varianten, en nog in de twintigste eeuw zijn in de Verenigde Staten door Rand McNally and Company enkele

Eerst over D. Buddingh zelf. De naam Buddingh zou kunnen doen denken aan de bekende Dordtse (dagboek)schrijver en dichter C. Buddingh' (1918-1985), wiens naam prijkt met de eigenaardige apostrof aan het eind, en het zijn ook inderdaad verwanten van elkaar.. Het lijkt erop dat onze negentiende-eeuwse D. Buddingh die apostrof zelf niet gebruikte, gezien de vermelding van zijn naam in zijn eigen publicaties, maar zijn weduwe gebruikte 'm wel in de annonce van overlijden van D. Buddingh', in de *Oprechte Haarlemsche Courant* van 20 april 1874.

Buddingh werd bij zijn overlijden geroemd om zijn ijver "in zijnen zo hoogst moeilijken werkkring". Een andere bron noemt hem "een ijverig beoefenaar der vaderlandsche taal, geschiedenis en oudheid." (*Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche courant*, 23 april 1874).

Hij begon zijn loopbaan, in het bezit van de tweede onderwijzersrang, als huisonderwijzer in de Franse, Hoog- en Nederduitse talen. Later opende hij in Den Haag zelf een school voor jongens en meisjes – samen met zijn echtgenote Jacqueline Catherine Eichholz, die Buddingh ook nog eens drie dochters schonk. Zij overleed jong, wat uiteraard voor de vlijtige onderwijzer dramatische gevolgen had.

Buddingh hertrouwde en vond in 1842 een nieuwe werkkring in Delft, bij de in dat jaar

opgerichte Academie aldaar. Hij bleef er werkzaam tot de opheffing in 1864, waarna Buddingh zich gepensioneerd en wel, "in bedrijvige rust", terugtrok in Absteede, tegenwoordig een buurt in de stad Utrecht. Deze gegevens zijn deels ontleend aan het Levensbericht over Buddingh, geschreven door dr. Jan J.F. Wap, in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1876, zie www.dbnl.org/tekst/_jaa002187601_01/_jaa002187601_01_0021.php). Ik kan niet nalaten het raadselachtige slot daarvan integraal te citeren:

"Het doet mij genoegen, dat ik door de waardige Familie van ons ontslapen Medelid Buddingh in staat gesteld ben geworden, om met deze mededeelingen een wèl-verdiende hulde te kunnen toebrengen aan een man van bekwaamheid in velerlei opzicht, en die, schoon niet altijd in het regte spoor der archeologische wetenschap voortgaande, toch altijd met overtuiging de pen voerde, en, zeker, wanneer hem een meer echt-methodisch en grondig wetenschappelijk onderwijs ten deel had mogen vallen - wat hij stellig overwaardig zou geweest zijn - menig Geschrift zou achterwege gelaten hebben, en daardoor zich veel geesteskwelling hebben bespaard."

Bij het Allard Pierson, de collecties van de Universiteit van Amsterdam, wordt het archief

vergelijkbare producten vervaardigd van de zogenaamde *Histomap*: 'four thousand years of world history' (Chicago, 1931) – en er is ook een *Histomap* van religie (1952) en van evolutie (1942); zeer opvallend om te zien, maar waarschijnlijk toch ook niet werkelijk functioneel of bruikbaar.

Op Buddinghs kolossale *Tijdstroom* – 173 x 88 cm – is veel meer te zien dan hier kan worden behandeld. Bovenaan in het midden is de volledige titel weergegeven; het geheel is getekend op steen door H. Eskuchen van wie nog een enkel ander kartografisch product bekend is, en vervaardigd door de lithografische drukkerij Houtman te Utrecht, voor de gebroeders Diederichs, boekhandelaars in Amsterdam. De geschiedenis 'begint' bovenaan: vanuit duistere wolken verschijnen omstreeks 700 v. Chr. Britten, Germanen, Gallië, Helvetië, de Romeinen en Carthago. Meteen daaronder is daadwerkelijk een gereconstrueerde kartografische weergave te zien van de Lage Landen omstreeks het jaar 100 v. Chr. Begin negentiende eeuw – helemaal onderaan – mondt de geschiedenis uit in aparte stromen voor de *N[oord] A[merikaanse] Vrijstaat*, *Engeland*, *Pruissen*, *O. Indië*, *W. Indië*, *K. d. G. Hoop* enzovoort, het *Koninkrijk der Nederlanden*, *Spanje*, *Duitschland* en *Frankrijk*.

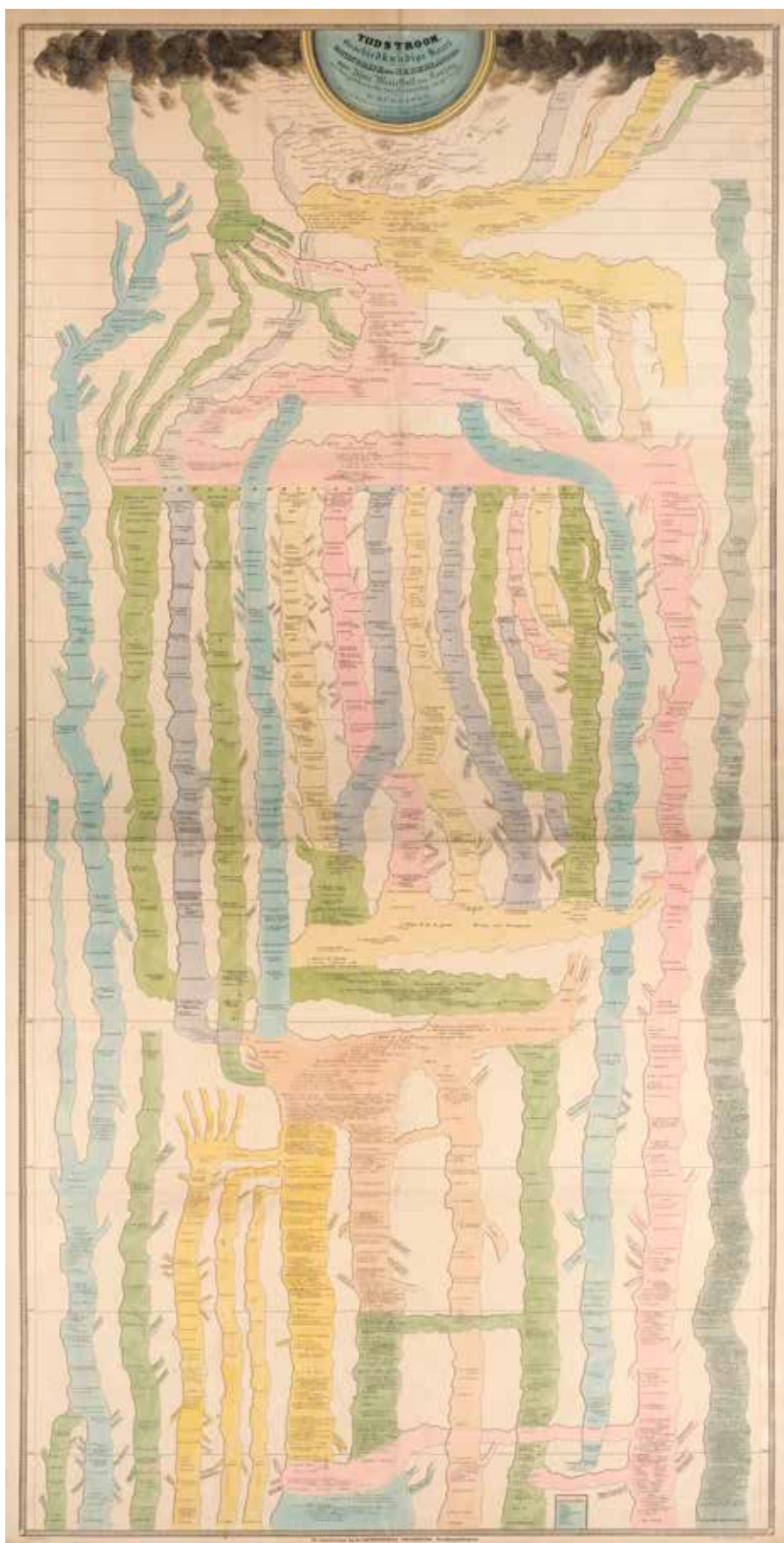
De kolom geheel rechts is helemaal bestemd voor Beroemde mannen [sic], uitvindingen enz., welke begint met de uitvinding van 'Aarden dijken' in 37 n. Chr. door Claudius Civilis. De aanschaf van deze kaart – als plano of (naar rato) op linnen geplakt, op stokken met knoppen – kostte omgerekend naar huidige maatstaven een kleine €100,-. Over hoe het gebruik ervan in de praktijk beviel heb ik (nog) geen aanwijzing kunnen vinden. Wel heeft Buddingh ter toelichting bij dit alles een boekje geschreven: *Handleiding bij de tijdstroom* ... [etc.]. (Amsterdam 1830). Enerzijds herhaalt dit in gewijzigde, uitgebreide vorm wat op de kaart te zien is, met toelichtingen; anderzijds getuigt Buddingh van zijn werkwijze en vermeldt de nodige bronnen alsmede diverse overwonnen 'zwarigheden'. Voor het overige geeft de tekst blijk van een vorm van vaderlandsliefde die voor ons moeilijk meer te herkennen is. Dat maakt de kaart zelf overigens niet minder boeiend om naar te kijken.

LITERATUUR

Rosenberg, Daniel & Anthony Grafton. 2010. *Cartographies of time*. New York, 2010. 272 p.

1 Portret van D. Buddingh. Ontleend aan *Aanteekeningen uit mijn eigene levensbeschrijving*. S.l., 1840. Collectie Universiteitsbibliotheek Amsterdam, 682 E 6 (5).

2 *Tijdstroom of geschiedkundige kaart van het Koninkrijk der Nederlanden* Amsterdam, 1830. Collectie Allard Pierson UvA, HB-KZL X 4 D 3 (2).

TRÉSORCOLLECTIE TU DELFT LIBRARY

• MARIETJE RUIJGROK •

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland respectievelijk kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Reinout Klaarenbeek
E-mail: r.klaarenbeek@vu.nl

Toegankelijkheid

De Trésorcollectie is een deelcollectie van de TU Delft met een leeszaal om de stukken te raadplegen. De collectie is toegankelijk voor studenten, onderzoekers en andere geïnteresseerden. Verbonden zijn aan de TU Delft is niet noodzakelijk. Zelf fotograferen wordt toegestaan. Er zijn tien studieplaatsen beschikbaar. Het studiemateriaal is op te zoeken in WorldCat, een grote internationale catalogus waar meerdere universiteitsbibliotheken hun materiaal toegankelijk hebben gemaakt.

Omvang

De collectie bestaat uit oude boeken, tijdschriften, atlassen, prenten, kaarten, tekeningen en enkele manuscripten van vóór 1900. Ongeveer 15.000 prenten, 10.000 losse kaarten en 3.000 atlassen. En ongeveer 50.000 boeken en tijdschriften.

Profiel

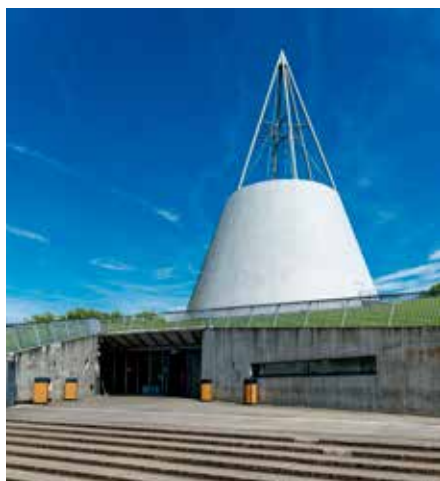
Het begon allemaal in 1842 met de voorloper van de TU Delft, de 'Koninklijke Akademie ter opleiding van burgerlijke ingenieurs zoo voor 's lands dienst als voor de nijverheid en van kweekelingen voor den handel'. De stichter van de Akademie was Willem II en de eerste directeur was ingenieur Antoine Lipkens (1782-1847). In 1864 werd niet alleen de naam maar ook de gehele opleiding veranderd in Polytechnische school en in 1905 werd de opleiding omgedoopt tot Technische Hogeschool en kreeg het hiermee een academisch niveau. In de beginjaren begon men met het opzetten van een bibliotheek, toen nog 'technische boekery' geheten. De bibliotheek kreeg onder andere een schenking vanuit Franeker rond 1843, waar de universiteit in 1811 was opgeheven en tot 1843 werd voortgezet als Rijksatheneum. Andere schenkingen kwamen van het Koninklijk

Instituut van Ingenieurs en van de Koninklijke Bibliotheek. Met deze giften werd de basis voor de Trésorcollectie gelegd. Pas vanaf het eind van de jaren zestig van de vorige eeuw werden boeken, tijdschriften, atlassen, kaarten van vóór 1800 vanwege hun zeldzaamheid, kwetsbaarheid en kostbaarheid in een apart depot geplaatst. De bibliotheek zat toen nog in het oude centrum van Delft. Met het verstrijken van de jaren verschoof de peildatum naar materiaal van vóór 1900.

De huidige locatie van de bibliotheek (ontworpen door Francine Houben) bevindt zich sinds 1997 in de wijk Wippolder, waar de gehele TU campus is gevestigd. De bibliotheek heeft een speciaal depot voor de oude gedrukte werken, half onder de grond, maar voorzien van optimale klimatologische omstandigheden om het bijzondere materiaal goed te kunnen bewaren.

In de collectie bevinden zich atlassen van Joan Blaeu, Boxhornius, Braun en Hogenberg, Covens en Mortier, Abraham Goos, H. de Leth, Mercator, Jod. & Henr. Hondius, Abraham Ortelius, Isaac Tirion, Nic. J. Visscher en Alexander von Humboldt. Daarnaast losse kaarten van provincies, polders, stadsplattegronden uit de zeventiende tot en met de negentiende eeuw. Ook kaarten van voormalige Nederlandse overzeese gebieden uit de achttiende en negentiende eeuw. Verder rivier- en waterstaatskaarten. Er zijn enkele manuscriptkaarten aanwezig, waaronder die van de Gelderse Vallei door Justus van Broeckhuijsen uit 1701.

Hoe verliep de uitbreiding van de Trésorcollectie binnen de TU? Een grote uitbreiding van de collectie vond plaats in 2003 met het opheffen van de faculteit Geodesie. De historische kaartenverzameling en atlassen van Nederland en de voormalige Nederlandse kolonies alsook de studiecollectie voor het onderwijs kwamen naar het Trésor. De basis

1 Technische Universiteit Delft Library (foto: Jan van der Heul).

ADRES EN CONTACTGEGEVENS

Bezoekadres: Campus gebouw 21, Prometheusplein 1, Delft

Telefoon: +31 (0) 15 2785678

E-mailadres: library@tudelft.nl

Websites: www.tudelft.nl/library/bezoek-gebruik/
www.tudelft.nl/library/locaties/tresor

www.tudelft.nl/library/tudelft.on.worldcat.org/discovery

Openingstijden: op afspraak op vrijdag van 9.30 – 16.00 uur

van deze Geodesiecollectie werd mede gelegd door de nu Landbouw Universiteit Wageningen. Daar werd gedurende de jaren 1918-1935 de opleiding landmeetkunde gegeven. Na 1935 werd de opleiding inclusief de collectie kaarten en atlassen overgedragen aan Delft. Deze werken zijn herkenbaar aan een stempel van de landmeterscursus landbouw-Hoogeschool. De stempel die Geodesie zelf gebruikte voor zijn materiaal bevat de tekst: 'Laboratorium voor Geodesie' waar Cornelis Koeman (1918-2006) nog heeft gewerkt als wetenschappelijk ambtenaar. Koeman studeerde landmeetkunde in Delft (1951) en gaf later les aan het Geografisch Instituut te Utrecht, 1957. In de jaren zestig heeft Koeman in zijn proefschrift, *collections of maps and atlases in the Netherlands*, (1961), een overzicht gegeven van atlassen en kaartcollecties in Nederland waaronder die van de verschillende collecties in Delft. Hij geeft niet alleen een uitgebreide opsomming van de kaarten en atlassen van Geodesie maar ook van het kartografisch materiaal van de faculteit Bouwkunde. Dit overzicht is natuurlijk verouderd maar zeer nuttig om een beeld te krijgen van wat nu allemaal samen is ondergebracht in het Trésor.

In 2004 is de kaartencollectie van Technische Aardwetenschappen (eerst mijnbouwkunde genoemd), naar het Trésor overgeheveld. Het gaat vooral om kaarten van Nederland en van het voormalige Nederlands-Indië. Een groot deel van deze collectie bestond uit de collectie van Gustaaf Molengraaff (1860-1942), die in de periode van 1906 tot 1930 hoogleraar algemene en toegepaste geologie in Delft was. Bij het opheffen van bijna alle faculteitsbibliotheken (met uitzondering van Bouwkunde) in 2005, kwam er nog meer bijzonder materiaal naar het Trésor. Door de ramp van 2008, waarbij de Faculteit Bouwkunde geheel in vlammen opging, is de verzameling ondergebracht bij het Trésor. Toen is besloten om de verzameling etsen, gravures, litho's, tekeningen en foto's van oud-rijksbouwmeester en architect C.H. Peters (1847-1932) over te hevelen naar het Trésor. De verzameling Peters bevat onder andere topografisch beeldmateriaal zoals stadsplattegronden en stadsgezichten van de zeventiende tot twintigste eeuw.

Op dit moment wordt gewerkt om het kaartmateriaal dat in 2008 is gedigitaliseerd (en vóór de aansluiting met WorldCat zichtbaar was) weer beschikbaar te maken via de catalogus. In samenwerking met andere instellingen werkt de TU Delft Library aan Allmaps, een nieuwe gemeenschappelijke infrastructuur voor de ontsluiting van digitale kaartverzamelingen. Het project is *open source*

en maakt gebruik van de open standaarden van het International Image Interoperability Framework (IIIF) waarmee instellingen hun beelddata kunnen delen.

Website en beeldbank

Het kaartmateriaal is te vinden via de catalogus www.tudelft.nl/library of tudelft.on.worldcat.org/discovery.

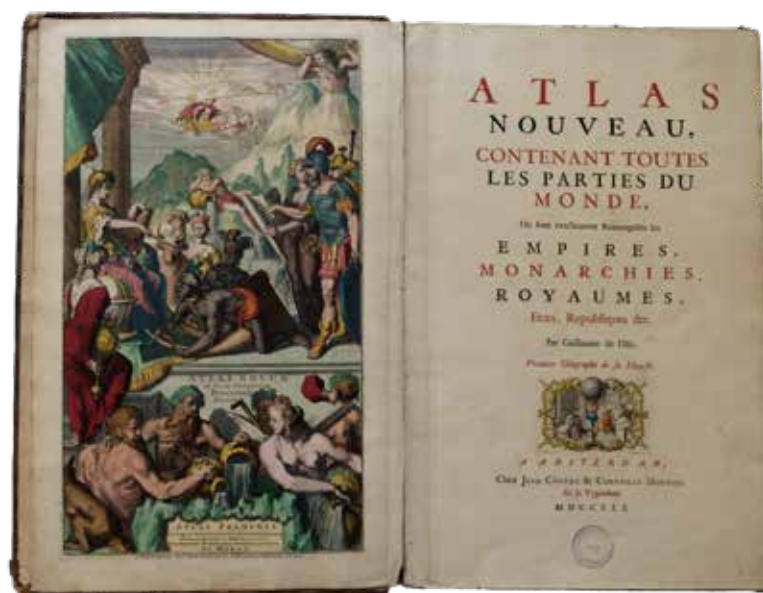
De ongeveer negenduizend gedigitaliseerde prenten en kaarten afkomstig van Bouwkunde zijn te vinden in de TU Delft repository: repository.tudelft.nl/search/MMP/?q=prentenkabinet.

2 't Hoogheymraedschap van Rhymland, 1687 (2e druk), Jan Jansz. Dou (I) en Steven Pietersz. van Broekckhuijsen, kaartblad 2, gebonden. (TRK 9811109, foto: Jan van der Heul)

3 Titelblad van de *Atlas nouveau, contenant toutes les parties du monde* ... par G. de L'Isle, 1730, uitgegeven door Joh. Covens en Corn. Mortier. Rechtsonder een stempel van de in Wageningen te volgen Landmeterscursus van de Landbouw-Hoogeschool. (TRK 9100 T01, foto: Jan van der Heul)

2

3

BELANGRIJKSTE LITERATUUR

Baudet, Henri. 1992. *De lange weg naar de Technische Universiteit Delft. I De Delftse ingenieursschool en haar voorgeschiedenis.* Den Haag: Sdu Uitgeverij.
Krogt, Peter van der. 2006. "In memoriam Prof. dr. ir. C. Koeman 1918-2006". In: *Caert-Thresoor* 25, 3, 57-58.
Lynden, Jan. baron van. 1933. "Ter herdenking Oud-

Rijksbouwmeester C.H. Peters". In: *De Ingenieur* 48, A. 28.

Meijer, Richard. 2002. "TU stopt opleidingen geodesie". In: *Delta*, 19-12-2002. Geraadpleegd juli 2022: www.delta.tudelft.nl/article/tu-stopt-opleidingen-geodesie

RECENSIES

Inzendingen voor deze rubriek kunnen gestuurd worden aan Ron Guleij

E-mail: ron.guleij@nationaalarchief.nl

Het grote kaartenboek

VIJF EEUWEN CARTOGRAFIE

HET GROTE KAARTENBOEK, VIJF EEUWEN CARTOGRAFIE

- 🕒 Ron Guleij
- 📍 Zwolle: WB BOOKS, 2022
- 📖 Geb. 384 p: royaal geïllustreerd
- 📖 ISBN 078 94 625 8481 5
- 💰 Prijs € 49,95

Er zijn de laatste jaren nogal wat mooie boeken verschenen, waarin kaarten een hoofdrol spelen. Hoort *Het Grote Kaartenboek* ook thuis in deze reeks? Dat is mijns inziens niet het geval. Dit boek is een heel mooi boek met kaarten in de hoofdrol, maar het is geen populair koffietafelboek. Het is een degelijk en uitermate informatief werk over 'kaarten met een geschiedenis'.

Het Nationaal Archief, dat twintig jaar geleden nog het Algemeen Rijksarchief heette, bewaart een onwaarschijnlijk grote collectie kaarten: meer dan 300.000 en daarnaast nog een zo'n vierhonderdtal atlassen en kaartboeken. De oudste kaarten dateren uit de zestiende eeuw en het verwerven vanwege de archiefwet heeft geen einde.

Een groot aantal kaarten in het archief zijn manuscriptkaarten en dus per definitie unieke exemplaren. Opvattingen over goed kaartbeheer zijn nogal eens veranderd in de loop van de tijd, waardoor bijvoorbeeld in de negentiende eeuw kaarten en het bijbehorend document uit elkaar gehaald zijn en is slechts enkele decennia geleden de aparte afdeling 'Kaarten en Tekeningen' opgedoekt en sindsdien vallen de kaarten onder het algemeen beheer. Ook verdween de kaartenzaal. Gelukkig is er weer meer aandacht voor de schat aan kaarten die het Nationaal Archief onder haar hoede heeft. *Het Grote Kaartenboek* wil een representatieve keuze van kaarten uit de collectie van het Nationaal Archief zijn, aldus de algemeen rijksarchivaris in een woord vooraf. Hoe doe je dat als er zo'n grote en diverse collectie is?

Ron Guleij heeft het aangedurfd en is er meer dan wie ook geschikt voor. Hij is al meer dan 35 jaar betrokken geweest bij

de kaartencollectie van het archief, nu als collectiespecialist kartografie. Hij heeft een passie voor kaarten en toont in dit boek een blik in de rijkdom die het Nationaal Archief in zich bergt.

Het boek is opgedeeld in een zestal thema's, waarbinnen de kaarten chronologisch wordt besproken. De thema's zijn: water, grond, navigatie, rechtspraak en grenzen, militair en een uitvoerig hoofdstuk met het thema 'overzee'. Het kan hierbij gaan om een grote afbeelding met een lengte van meer dan zeven meter (aanzicht van Kaap de Goede Hoop) of een kleine kaart van enkele decimeters. Het ene moment verblijf je bij het lezen bij de olifanten in Ceylon en dan weer in een jaren vijftig uitbreidingsplan in Leidschendam.

Kartografie gaat over de geschiedenis van kaarten, maar dit boek gaat meer over de kaarten van de geschiedenis. Zo worden de archieven van de VOC en WIC hier bewaard, waarvan kaarten een belangrijk onderdeel zijn. Dit illustreert de taak van het archief: zorgvuldig beheer van het papier verleden. In het archief bevindt zich ook een negendelige Blaeu atlas, ooit geschenken aan de Hoge Raad en zo in het Nationaal Archief terecht gekomen.

Bij een vijftigtal kaarten wordt een zorgvuldige toelichting gegeven, waarbij regelmatig verwante kaarten en afbeeldingen worden gebruikt. Het is de mooie keuze die de auteur gemaakt heeft, die het boek verrassend maakt en uitnodigt om verder te kijken. Ook al denk je het nodige te weten van zowel kaarten als van geschiedenis, dan toch word je voortdurend verrast door de achterliggende informatie, die veel kennis verradert. Het is geen saai boek, zeker niet voor degenen die iets met kaarten

en/of geschiedenis hebben. De breedte van de selectie is natuurlijk groot: meer dan vijf eeuwen en ook vijf continenten. Een achttal gastauteurs gaat in op een aantal specifieke aspecten van de kaartcollectie van het Nationaal Archief. Bijzonder vond ik de bijdrage over Jan Blanken; ik zal met meer begrip voor de naamgeving van de brug over de Lek bij Vianen rijden.

Na een terugblik op 150 jaar kaartbeheer geeft kaartbeheerder Gijs Boink achter in het boek een overzicht van de 110 afzonderlijke kaartenarchieven binnen het Nationaal Archief. Het geeft enig inzicht in de omvang en complexiteit van het archief.

Het bijzondere van de kaartenverzameling van het Nationaal Archief is dat deze van ons allemaal is. Ze zijn dan ook, zij het met enige beperkingen en

voorwaarden, voor iedereen toegankelijk. Digitaal is dat nu veelal ook het geval en bijna alle kaarten uit *Het Grote Kaartenboek* zijn digitaal met een hoge resolutie via de website van het Nationaal Archief te bekijken.

Het moet voor de auteur bevredigend zijn om zijn kennis en betrokkenheid van meerdere decennia bij de kaartenverzameling terug te zien in dit boeiende boek. Het boek is vlot geschreven en de vele afbeeldingen zijn kleurrijk en goed. Het boek lijkt me een must voor de lezers van *Caert-Thresoor*; de prijs voor het mooi uitgegeven boek is zonder meer vriendelijk te noemen.

• KEES VAN GROOTHEEST •

Zicht op Deventer

ZICHT OP DEVENTER: 250 JAAR PLATTEGRONDEN EN PROFIELEN IN HOUTSNEDE EN KOPERGRAVURE, CA. 1550-CA. 1800,

- 📖 Hartong, G., Berry en Nanny Bosgoed.
- 📖 Deventer, Antiquariaat De Kameleon (2020).
- 📖 158 p: royaal geïllustreerd in kleur met foto's van Gerard Koning; kleur; oblong.
- 📖 ISBN 9072759133, 9789072759139.
- 📖 Prijs € 34,95.

Het boek *Zicht op Deventer* is mede vanwege de ontstaansgeschiedenis een bijzondere uitgave te noemen. Toen Berry en Nanny Bosgoed, eigenaars van een antiquariaat in Deventer een kaart van Blaeu in bezit kregen waarop Deventer was afgebeeld, werd hun nieuwsgierigheid gewekt. Op de kaart stonden zoveel afwijkingen en bijzonderheden dat ze besloten het geval verder te onderzoeken. Was de kaart wel echt? Of was de kaart juist heel bijzonder? Nadat zij contact hadden gezocht met de co-auteur bleek dat laatste het geval. Van het een kwam het ander en het idee ontstond om een overzichtswerk van Deventer kaart- en prentmateriaal uit te geven. Voor het onderzoek zijn erfgoedinstellingen bezocht en bekeken ze privéverzamelingen. Het resultaat is een vrij compleet beeld van historische afbeeldingen van de stad Deventer; een overzichtswerk van de plattegronden en prenten van Deventer, vanaf ongeveer 1550 tot ongeveer 1880. Een tijdvak van ruim 300 jaar in een uitgave, waarbij met uitzondering van twee afbeeldingen van de stadsplattegronden van Jacob van Deventer, kaarten van de stad (dus met invulling van het stratenplan) en prenten met het panorama van de stad zijn afgebeeld, zoals die te zien is vanaf de overzijde van de IJssel.

Allereerst komen de plattegronden aan bod. Met Braun en Hogenberg, Guicciardini en verdere edities, Joan Blaeu en navolgers, Baptiste en Harrewijn wandelen we door de geschiedenis van de kartografie van de stad Deventer die eindigt bij De Leth. In het volgende hoofdstuk komen de profielen (stadsgezichten) aan de

orde, waarbij er onderscheid wordt gemaakt tussen houtsneden en kopergravures. Dit hoofdstuk is veel uitgebreider; er komen meer vervaardigersnamen aan bod. Beide hoofdstukken eindigen heel charmant met een toegift, weergegeven in een mooie afbeelding. Voor liefhebbers van Deventer is het een mooi overzichtelijk werk waar stuk voor stuk de afzonderlijke afbeeldingen die in dit tijdvak (1550 - 1880) werden vervaardigd. Wat goed is aan deze uitgave is zijn de verwijzingen bij iedere kaart of prent. Het boek is mooi vormgegeven, en gedrukt op mooi papier. De typografie oogt rustig, verfrissend en duidelijk, door het kleurgebruik komen de afbeeldingen mooi uit. Omdat het in oblong is (de hoogte is kleiner dan de breedte) is het boek perfect om prenten van stadsgezichten goed af te kunnen beelden. De makers zullen daar dus bewust voor gekozen hebben. Bovendien is het erg handzaam, het papier -zo voelt het- is van hoge kwaliteit. Voor iedereen die van mooie boeken houdt, en wil genieten van prachtige panorama's van een historische stad is dit boek een aanrader. De samenstellers Bosgoed schreven in het voorwoord dat dit boek het resultaat is van een zoektocht, waar ze ongeveer vijfentwintig jaar geleden mee begonnen, met dit boek als resultaat; een sympathieke feestuitgave!

• ESTER SMIT •

VARIA CARTOGRAPHICA

Inzendingen voor deze rubriek kunnen gestuurd worden aan Ester Smit

E-mail: avontuurmetgeschiedenis@gmail.com

Tweedaagse conferentie Mapping Asia

De universiteit van Erfurt organiseert een conferentie met als onderwerp *Mapping Asia: Cartography and the Construction of Territoriality*. Hierbij wordt ingegaan op de Aziatische gebieden tussen de achttiende en twintigste eeuw. Er wordt bestudeerd hoe de verhoudingen binnen Azië en tussen Europa en Azië weergegeven zijn op kaarten en hoe die gegevens werden verbreid en geïnterpreteerd. Er wordt ingegaan op hoe kaarten van de verschillende gebieden werden geconstrueerd. De conferentie wordt georganiseerd in het kader van het project KarAfAs, een digitaliseringsproject van kaarten van Afrika en Azië uit 1800-1945 uit de Perthes-Collectie, opgeslagen in de Wetenschappelijke bibliotheek van Gotha.

Wanneer: 24-25 november 2022

Waar: Pagenhaus, Seminarieruimte Slot Friedenstein, Gotha

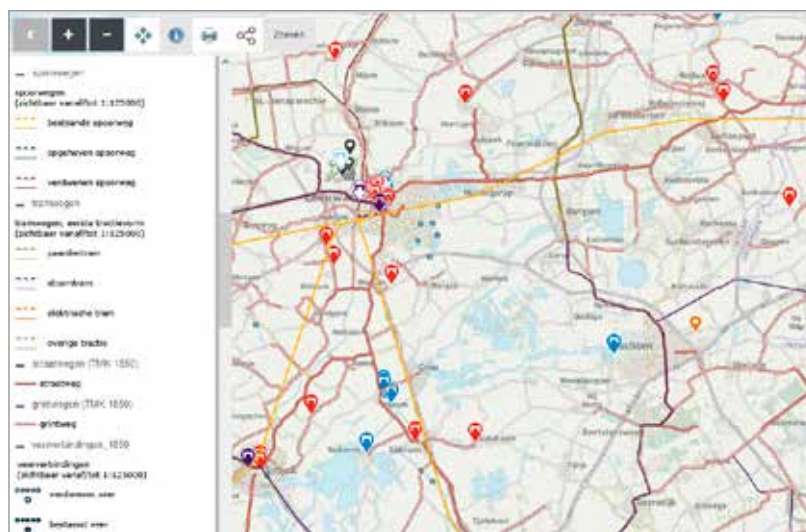
Meer informatie: www.uni-erfurt.de

MOBIEL ERFGOED EN INFRASTRUCTUUR

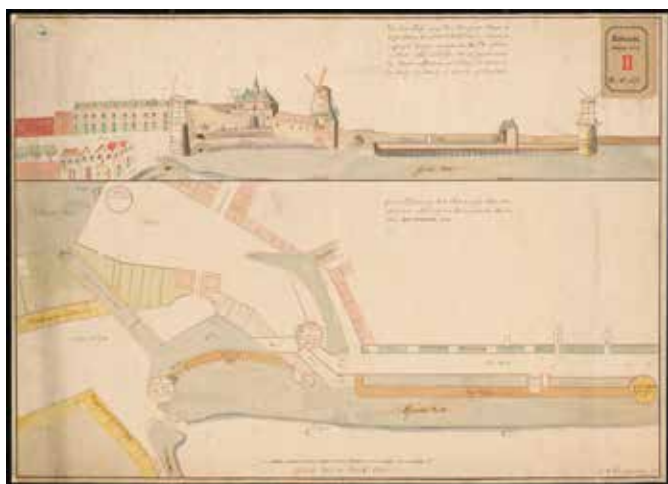
Op de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) is de *Atlas historische infrastructuur en mobiel erfgoed* te raadplegen. De atlas toont de ontwikkeling van de Nederlandse infrastructuur vanaf ongeveer halverwege de negentiende eeuw. Infrastructuur -wegen, kanalen, spoorlijnen- heeft altijd een grote invloed op het landschap gehad maar ook op de manier waarop we zijn gaan leven. Bovendien is infrastructuur aan veranderingen onderhevig; wegen worden breder, spoorlijnen opgeheven, met de daarbij behorende achtergelaten sporen in het landschap. De atlas schetst een beeld van die veranderingen en in welk tempo deze plaatsvonden. Het is een dynamische atlas, want in de toekomst kunnen meerdere tijdvakken worden toegevoegd. Die dynamiek zit ook in de manier waarop de atlas tot stand kwam. Vanuit de samenleving bestond de

wens om de collecties van het mobiel erfgoed zichtbaarder te maken, niet alleen voor burgers, maar ook voor bestuurders en bedrijfsleven. Liefhebbers, onderzoekers en iedereen die via de Omgevingswet betrokken is bij de inrichting van de leefomgeving kunnen veel profijt hebben van de atlas. Nederland heeft veel te danken aan haar goede infrastructuur. Niet alleen is het belangrijk de verbindingen te koesteren, historisch besef hierover is ook van belang zodat we er zorgvuldig leren omgaan met ons infrastructureel erfgoed. Uitleg over de kaart en kaartlagen is te vinden op de website van de RCE, onderaan de atlaspagina.

Kijk op: www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/atlas-historische-infrastructuur-en-mobiel-erfgoed

Uitsnede van de kaart uit de digitale *Atlas historische infrastructuur en mobiel erfgoed*. Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed (2022)

Verheve Tekening Van het gesigt Buijte de Oost Poort der stad Rotterdam, staande op t Cingel, ziende een gedeelte Van de Muur en Vest [...] (C. van Tol, 1741). Stadsarchief Rotterdam, Collectie Rotondetekeningen, nummer toegang 4014, inventarisnummer 64.

Rotondetekeningencollectie actueel

Het Stadsarchief Rotterdam heeft onlangs een collectie van meer dan achtduizend kaarten online geplaatst. Het gaat om de Rotondetekeningencollectie met kaarten uit de zestiende eeuw tot en met kaarten uit 1900. Het zwaartepunt van de verzameling stamt uit de periode 1850-1900, toen de stad een grote groei doormaakte. De stad breidde zich uit, maar het archief was een ontoegankelijke chaos. In 1857 besloot het Gemeentebestuur hier een einde aan te maken met de benoeming van een gemeentearchivaris. Het archief werd ondergebracht in ijzeren brandtafels in de ronde ruimte van het toenmalige Stadhuis. Deze ruimte werd De Ronde genoemd, en verklaart de naam van deze bijzondere collectie.

Een aantal verhuizingen verder is de Rotondetekeningencollectie sinds kort digitaal toegankelijk. De kaarten zijn gratis te downloaden. Het is opvallend hoe sommige stukken aansluiten bij de actualiteit. Zo zijn er technische tekeningen te vinden van de bouw van het ziekenhuis aan de Coolsingel. De afgelopen jaren hebben we te kampen gehad met diverse variaties van het Covid-virus, evenals recent het apenpokkenvirus. Virussen zijn niet nieuw en in de negentiende eeuw had men te maken met de koepokken. In Rotterdam kreeg het pas gebouwde stadsziekenhuis een speciaal vaccinatiegebouw, het Parc Vaccinogène waar Rotterdammers een revaccinatie, zoals ze een booster toen noemden, konden halen.

De ontwerp-tekeningen van het Parc Vaccinogène, maar ook van stadsuitbreidingen, kaartenboeken, plannen, gevelaanzichten en plattegronden zijn allemaal te vinden in de Rotondetekeningencollectie.

Kijk op: www.stadsarchiefrotterdam.nl en zoek op 'rotondetekeningen'. De collectiestukken zijn te herkennen aan het oude zegel.

Brabant zet vragen over reizen op de kaart

Het Brabants Erfgoed heeft onderzocht hoe de mensen vroeger op reis gingen. In het project *Viabbundus via Brabant* onderzoekt Erfgoed Brabant samen met de Radboud Universiteit Nijmegen hoe het reizen vroeger ging. De nadruk ligt op de periode 1350-1650. Op reis in de tijd van Jeroen Bosch, zouden we kunnen zeggen. Want Brabanders gingen vroeger, net als iedereen, veel op reis, bijvoorbeeld naar (jaar)markten, of op bedevaart. Het project is tot stand gekomen in samenwerking met studenten, heemkundekringen, musea en vrijwilligers. De pagina bestaat uit artikelen en uit kaarten en wordt steeds bijgewerkt. Zelf reizen in de Middeleeuwen kan natuurlijk ook, via de routeplanner op de site.

De dynamische kaart is tot stand gekomen dankzij de samenwerking met verschillende universiteiten in Noord-Europa, waaronder de Universität Göttingen, en de hierboven genoemde partners.

Maak uw reis op: www.landesgeschichte.uni-goettingen.de/handelsstrassen/map.php

Novissima et Accuratissima Brabantiae Ducatus Tabula (Amsterdam, H. Hondius, 1629). Provinciale kaartcollectie Brabants Historisch Informatie Centrum, nummer toegang 343, inventarisnummer 62.

‘Afscheid’ dr. Peter van der Krogt

Peter van der Krogt benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau. Foto Riet Jutte-van der Krogt.

Op vrijdag 24 juni vond de studiemiddag plaats van de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie. De middag werd ditmaal georganiseerd samen met de onderzoeksgroep Explokart en stond mede in het teken van het afscheid van dr. Peter van der Krogt als Jansonijsconservator bij het Allard Pierson, wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.

Het eerste deel van de middag was het woord aan drie sprekers.

Marco van Egmond, conservator kaarten, atlassen en gedrukte werken Universiteit Utrecht, startte met de bijzondere aard van de door de firma Covens gemaakte en uitgegeven aard- en hemelglobes. Daarna sprak Sjoerd de Meer, conservator Maritiem Museum Rotterdam, over het concept IATO-atlas, wat staat voor *Italian Assembled to Order*. Tot slot hield Gijs Boink, senior medewerker collectiebeheer, kaarten & tekeningen Nationaal Archief Den Haag, een voordracht over de aanleg van een wel heel merkwaardig stukje spoorlijn nabij Delft.

Na een korte pauze introduceerde Paula van Gestel-Van het Schip, onderzoeker en redacteur Explokart, het tweede deel van de studiemiddag als eerbetoon aan Peter van der Krogt. Namens het Allard Pierson, waar de bijzondere collecties van de Universiteit van Amsterdam zijn ondergebracht, sprak Stijn van Rossem, hoofdconservator Allard Pierson, zijn bewondering en grote dank uit voor Peter. Zijn woorden zette hij kracht bij met een grote bos bloemen.

Reinder Storm sprak de laureaat als tweede toe. Als conservatoren bij het Allard Pierson hebben Storm en Van der Krogt jarenlang zeer nauw samengewerkt. Zowel nationaal als internationaal hebben zij Nederlandse collecties op de kaart gezet. Storm

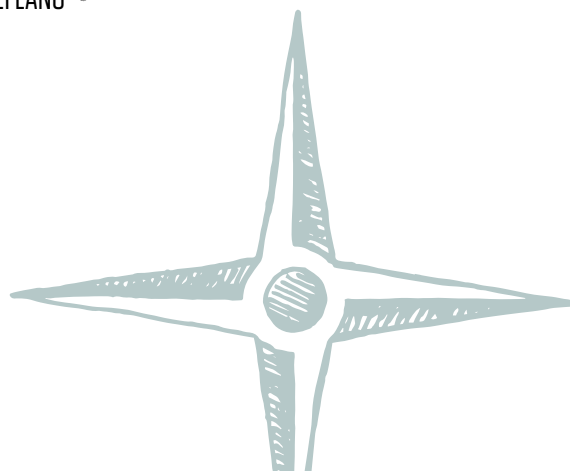
illustreerde zijn levendige verhaal met een fotoreeks. Namens het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap reikte Eelko Postma de Planciusmedaille uit aan Peter. Dit eremetaal is sinds 1913 slechts aan tweeëntwintig mensen uitgereikt voor hun bijzondere werk binnen de geografische en historisch-kartografische wereld. Eerder werd de medaille uitgereikt aan onder meer prof. dr. Günter Schilder en prof. dr. Ferjan Ormeling.

Vervolgens richtte Paula van Gestel het woord tot Peter. Twee jaar geleden kondigde hij zijn pensioendatum aan, met direct de mededeling daar achteraan dat hij echt niet zou stoppen en als vrijwilliger betrokken wil blijven. Geen afscheid dus, maar wel aanleiding voor verdiende aandacht en een feestje met een boek. Het afscheid moest in het teken staan van Peters werk en bezigheden: atlassen en globes, standbeelden in de publieke ruimte en straatnamen van Delft.

De lezingen van het eerste deel van de middag waren niet bij toeval gekozen. De thema's vormden een rode draad uit het werk en leven van Peter, en de lezingen waren bewerkingen van bijdragen uit het boek. Een korte biografie van Peter ging vergezeld van een prachtig portret. Ruim veertig auteurs uit binnen- en buitenland zegden met graagte hun medewerking toe. Het verzamelen van alle afbeeldingen van kaarten en objecten verliep op vlotte wijze. Alles kwam goed en wel samen in het boek *Atlas Amicorum* (zie blz. 37). De redactie had het genoegen om de eerste twee exemplaren uit te reiken aan de gebroeders Van der Krogt, want wie Peter zegt, zegt René en vice versa. Peter sprak, voor zijn doen ongewoon kort, een dankwoord uit.

Hester van Buren reikte aan Peter van der Krogt de versierselen uit, die horen bij zijn benoeming tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau. Tot slot kreeg Peter van Gerard Nijsten, directeur Universiteitsbibliotheek, namens het College van Bestuur een prentenreproductie van historische gebouwen van de Universiteit van Amsterdam.

© JORNT LEEFLANG ©

LITERATUUR en facsimile-uitgaven

Samengesteld door
Peter van der Krogt en
Martijn Storms

E-mail: p.c.j.vanderkrogt@uva.nl
m.storms@library.leidenuniv.nl

A
Abee, Michele, 'The spread of the Mercator projection in Western European and United States cartography.' *Cartographica* 56 (2021), 2: 151-165.

Alma, Redmer, 'Collecties Nederlandse Kaarten: Stichting Twickel'. *Caert-Thresoor* 41, 2 (2022): 34-35.

Arnaud, Jean-Luc, *La Carte de France. Histoire & Techniques*. Marseille: Parenthèses, 2022. – ISBN 9782863643303. – 444 blz. – € 56,-.

B
Barford, Megan, *A is for Atlas. Wonders of Maps and Mapping*. London: Royal Museums Greenwich, 2022. – ISBN 9781906367930. – 256 blz. – € 35,-.

Bubenik, Claudia & Cornelia Jahn, 'Niederländische Wandkarten.' *Bibliotheksmagazin. Mitteilungen aus den Staatsbibliotheken in Berlin und München* 15 (2020), 3: 29-36.

D
Dresscher, Thomas, 'De Grote Atlassen online beschikbaar: Digitalisering van de door Asia Maior/ Atlas Maior uitgegeven atlasserie'. *Caert-Thresoor* 41, 2 (2022): 3-8.

F
Freriks, Kester & Martijn Storms, *Grensverkenningen. Langs oude grenzen in Nederland*. Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Bekkum, 2022. – ISBN 978 90 253 1463 7. – 248 blz. – € 24,99.

G
Gestel-van het Schip, Paula van, m.m.v. Marissa Griffioen, Reinder Storm & Bram Vannieuwenhuyze, *Atlas Amicorum Peter*

van der Krogt: Ter gelegenheid van het bereiken van zijn pensioengerechtigde leeftijd

- *On the occasion of reaching his retirement age - Festschrift anlässlich des Erreichens des Rentenalters* (Explokart Historisch-Cartografische Studies ; 23). Brill HES & De Graaf, 2022. ISBN 9789004515055. – 500 blz. – €185,-. – Professionele bijdragen:

- Marco van Egmond, Covens' globes: new perspectives in the history of Dutch globe production? (blz. 127-147),

- Thomas Horst, From Globes in Lisbon to a Manuscript Fortification Atlas in Innsbruck – Cartographic Rediscoveries from the Baroque Era (blz. 148-161),

- Jan Mokre, Robert Haardt (1884-1962) und der Weltkatalog alter Globen (blz. 162-176),

- Jim R. Akerman, Regional Identity and the Narrative Organization of Space in Early Atlases (blz. 179-192),

- Marieke van Delft, De atlas Schoemaker en Delft (blz. 193-221),

- Hans Kloosterboer, Blaeu's Licht der Zeevaart: meer dan 41 of 42 zeekaarten (blz. 222-230),

- Sjoerd de Meer & Rikkert Wijk, The Wieder-Engelbrecht IATO atlas (blz. 231-243),

- Ferjan Ormeling, De koloniale atlassen van Dornseiffen (blz. 244-261),

- Vladimiro Valerio, Atlantes Italici For an Italian atlas Virtual Library (blz. 262-270),

- Gijs Boink, Dwarsliggers in de Krakeelpolder: Cartografische voetnoten bij de aanleg van de spoorlijn langs Delft (blz. 273-283),

- Wouter Bracke & Maarten Bassens, Koperplaatfragmenten van Gerard de Jode's kaart van Hongarije (1567) in de Koninklijke Bibliotheek van België (blz. 284-288),

- Marco Caboara, An early Jesuit manuscript map of East Asia held at the Jesuit Archives in Rome (blz. 289-302),

- Wolfgang Crom, Die Fossa Eugeniana-Karten niederländischer Kartenverleger (blz. 303-312),

- Matthew H. Edney, Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis, Localist Map History, and Cartobibliography (blz. 313-323),

- Mathieu Franssen, Comitatus Flandriæ Nova Descriptio: Visschers wandkaart van Vlaanderen uit 1656 (blz. 324-338),

- Marissa Griffioen, De kaartlezende reiziger (blz. 339-323),
- Kees van Grootheest, Wat hebben dokters toch met kaarten? (blz. 354-359),
- Francis Herbert, Map postcards, map appreciation and geographical knowledge ca. 1898-1919 evidenced from written messages: one British view (blz. 360-375),
- Dirk Imhof, Christoffel Plantijn en zijn handel in kaarten: van uitgever tot tussenpersoon (blz. 376-383),
- Elri Liebenberg, Maps of the Beutler Expedition of 1752 into the 'hitherto unknown' of the Cape of Good Hope (blz. 384-389),
- Wim Renkema, Vragen en hypothesen over een kaart van de Wieringerwaard (blz. 390-404),
- Ester Smit, Mysterie op de kaart: de naamloze 'S'-vorm tussen Schipbeek en Regge (blz. 405-414),
- Reinder Storm, Een onbekende variant van een Franstalig reisboek over Nederland van uitgever Evert Maaskamp (blz. 415-424),
- Martijn Storms, Twee series miniplattegronden van steden in de Nederlanden (blz. 425-452),
- Petra Svatek, Kartographie und Politik in Österreich in der frühen Neuzeit (blz. 453-461),
- Chet Van Duzer, Celebrating Amsterdam through Personifications of the Continents (blz. 462-466),
- Bram Vannieuwenhuyze et al., Kaarten op straat en aan de wand (blz. 467-480),
- Kees Zandvliet, Een opdracht van Joan en Cornelis Blaeu op hun atlaskaart van Aragon (blz. 481-491).

Guleij, Ron, *Het Grote Kaartenboek: Vijf eeuwen cartografie*. Zwolle: Wbooks, 2022. – ISBN 9789462584815. – 384 blz. – € 49,95.

H
Hameleers, Marc, 'Herkend: De eerste uitgave van de kaart van Amsterdam van Pieter Persoy uit 1694'. *Caert-Thresoor* 41, 2 (2022): 18-22.

Hughes, Paul, *Seventeenth Century Practical Navigation: Navigation by Greenville Collins*. New York/London: Routledge, 2021. – ISBN 9780367620448. – 306 blz. – € 120,-.

J
Jacobs, Els M., 'De beste stuurliu varen op zee. Lucas Jansz Waghenauer, Spieghel der Zeevaart. Leiden, 1584-1585.' In: Kasper van Ommen & Garrelt Verhoeven (red.), *Boeken die geschiedenis schreven*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Bekkum, 2022: 15-21.

K

Klaarenbeek, Reinout, 'Klooster te koop: Plattegronden van kloosters in Belgische steden uit het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw'. *Caert-Thresoor* 41, 2 (2022): 23-31.

Krogt, Peter van der, 'F.J. Weygand (1771-1837), Geographisch Kaart-, Muziek- en Kunsthandelaar van Z.M. de Koning'. *Caert-Thresoor* 41, 2 (2022): 32-33.

N

Nicolai, Roel, 'De mythe van de kartering van Afrika op de Cantino planisfeer'. *Geo-Info* 19 (2022), 2: 38-41.

O

Ormeling, Ferjan, 'Het model van een Javaanse stad'. *Geo-Info* 19 (2022), 2: 64-65.

R

Renteux, Jean-Louis, 'Maps of the Great War, a case study'. *Maps in History* 73 (2022): 13-18.

S

Scholten, Frans, 'Jan van Gorkum en zijn Lithographisch Etablissement, Deel 1: de beginjaren in Gent'. *Caert-Thresoor* 41, 2 (2022): 9-17.

T

Tent, Jan, 'Naming places: Dutch voyagers and toponyms in the Fifth Part of the World, 1616-1722'. *The Globe* 89 (2021): 1-14.

Tent, Jan, 'No, Australia was never almost named New Zealand'. *The Globe* 89 (2021): 15-22.

Tent, Jan, 'Topographic descriptors on the early Dutch charts of the Antipodes'. *International Journal of Cartography* 7 (2021), 1: 6-37.

Tovmasyan, Arshak (red.), *Armenia in the Ancient Dutch Maps*. Yerevan, Armenia: Regional Post Publishing, 2022. - ISBN 978-9939-961-05-7. - Met introducties door Reinder Storm en Rouben Galichian. Kaarten uit de collectie van Allard Pierson Amsterdam.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

De Hollandse Cirkel 24,2 (juni 2022)

Klaasse, Zacharias, 'Opheffing kadasterkantoren; een nabrander' (blz. 46-54).

Klaasse, Zacharias, 'Bizar en schadelijk Kadaster-instituut hield het 136 jaar vol' (blz. 55-60).

Hoek, Klaas van der, 'Een kwart Kadaster' (blz. 63-68).

Stehouwer, Jan, 'Krayenhoff, Schimmelpenninck en Lodewijk Napoleon' (blz. 69-81).

Aardoom, Leen, 'In Turku zicht op Santa Monica: Professor Y. Väisälä, in 1946 geodetisch pionier langs de zijlijn' (blz. 82-85).

Imago Mundi 74,1 (2022)

Krtalić, Šima, 'Anchoring the Image of the Sea: Copying Coastlines on Manuscript Nautical Charts from the Late Middle Ages and the Early Modern Period' (blz. 1-30).

Montague, John, 'New Light on John Rocque: His Career as Artist-Engraver and His Two Great City Maps of London (1746) and Dublin (1756)' (blz. 31-62).

Bartoletti, Tomás, 'Cartography in Translation between Ouro Preto and Gotha, c. 1850-1860' (blz. 63-81).

Grim, Ronald E., 'Compiled from Official Records: Mapping Kansas Territory before the Civil War' (blz. 82-101).

Olson, Kerry, 'A Student's Guide to Map Making:

J. Parlier's 1905 and 1907 Cartographic Manuals' (blz. 102-116).

Lange, Diana, 'Colour on Maps: Systems, Schemes, Codes' (blz. 117-124).

IMCoS Journal 169 (June 2022)

Informatie: <https://www.imcos.org/journals/>

Jennings, Michael, 'Of Shipwrecks and Salesmen: Uncovering buried ships and hidden identities in a Gold Rush-era manuscript map of San Francisco' (blz. 6-13).

Maxwell, Susan, 'Thomas Cavendish: 'The Navigator' (1560-1592) and his navigation from the Philippines to Java, 1587' (blz. 14-30).

Harvey, Ian, 'Observations on Buying and Selling by a Collector' (blz. 33-36).

Maps in History 73 (May 2022)

Renteux, Jean-Louis, 'Maps of the Great War, a case study' (blz. 13-18).

Bodenstein, Wulf, 'Cartographica Helvetica ... the last and final issue' (blz. 19-21).

Dat Narrenschip

**Grote collectie antieke landkaarten
en stedenprenten van alle delen van de wereld**

**Antiquariaat
Dat Narrenschip**

Turfkaai 11 (bij de bushalte)
4331 JV Middelburg

telefoon
018 674141

mobiel:
06 28146967

e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:

donderdag
11.00 – 21.00 uur

vrijdag
12.00 – 17.00 uur

zaterdag
11.00 – 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
**Singel 276
1012 WG Amsterdam**

Geopend: zaterdag
10.30 – 17.30

www.datnarrenschip.nl

Halfjaarlijkse veiling van boeken, manuscripten en grafiek mei en november

met o.a. Nederlandse en buitenlandse kartografie,
topografie en geschiedenis

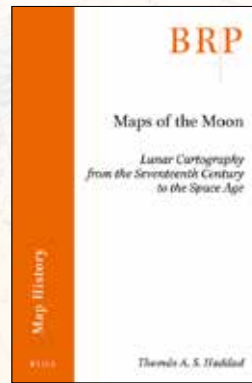

BUBB KUYPER

VEILINGEN BOEKEN, MANUSCRIPTEN & KUNST

Kenaupark 30 • 2011 MT Haarlem
tel. 023 5323986 • info@bubbkuyper.com

veilingdata en online catalogi op
www.bubbkuyper.com

December 2019
Paperback (vi, 98 pp.)
ISBN 9789004400887
E-ISBN 9789004400894
Price € 70
brill.com/rpmh

Maps of the Moon

*Lunar Cartography from the
Seventeenth Century to the Space Age*

Thomás A. S. Haddad

When does a depiction of the moon become a lunar map? This publication addresses this question from theoretical and historical standpoints. It is argued that moon maps are of crucial importance to the history of cartography, for they challenge established notions of what is a map, how it functions, what are its purposes, and what kind of power it embodies and performs. The work also shows how terrestrial cartography has shaped the history of lunar mapping since the seventeenth century, through visual and nomenclature conventions, the cultural currency of maps, mapmakers' social standing, and data-gathering and projection practices.

BRILL

MAPS
GLOBES
TELLURIUMS
PLANETARIUMS
ARMILLARY SPHERES
GLOBE CONSERVATION

<http://www.irisglobes.nl>

INTER-ANTIQUARIAAT *Mefferdt & De Jonge*

INKOOP en VERKOOP
oude kaarten en stadsgezichten

www.inter-antiquariaat.nl

Bernard Zweerskade 18
1077 TZ Amsterdam

T: 020-6640841
interantiquariaat@chello.nl

[@mefferdtdejonge](https://www.instagram.com/mefferdtdejonge)

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Atlassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat
Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda

Telefoon: 076 560 44 00

Mobiel: 06 532 994 10

E-mail: dieter.d@planet.nl

www.plantijnmaps.com

Internet veilingen

Februari, Maart, April, Mei, Juni,
September, Oktober en November

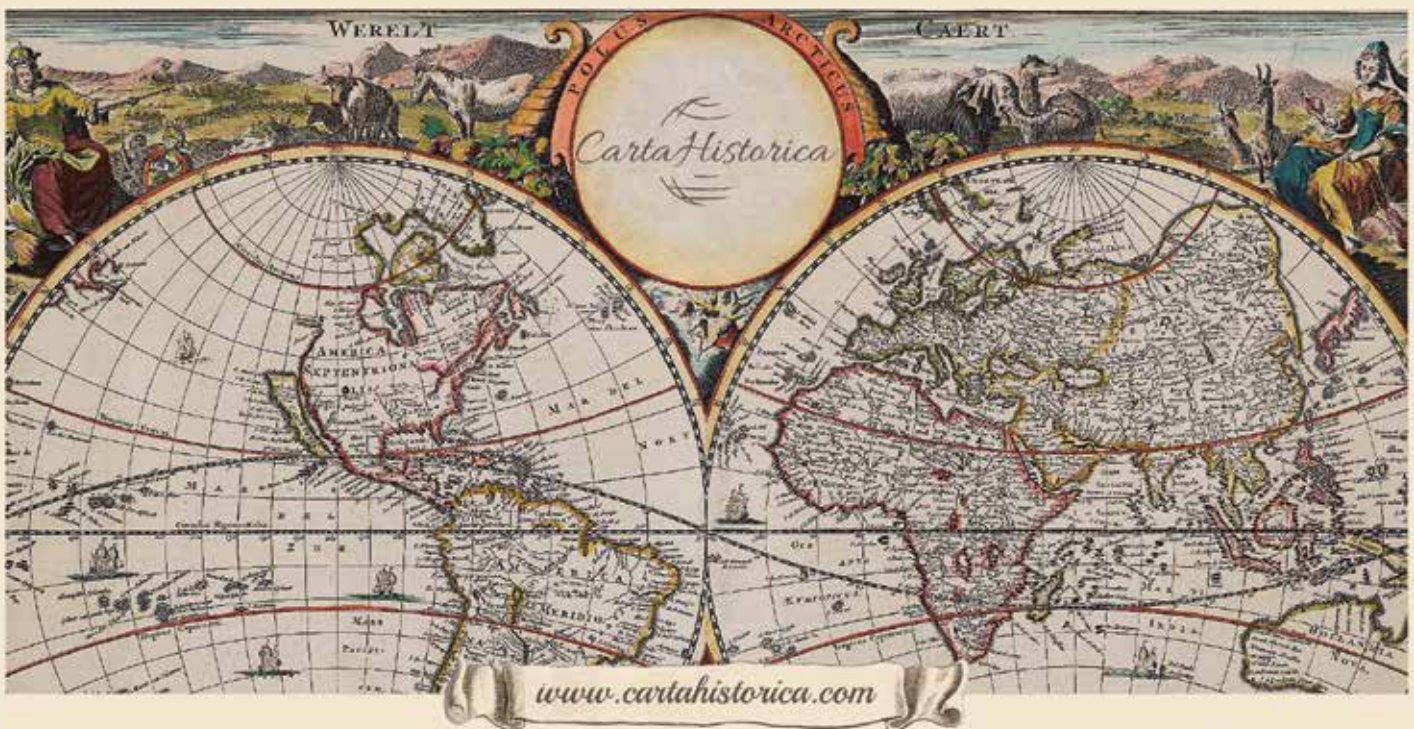
www.swaen.com

Inbreng voor deze internet-veilingen is mogelijk
gratis taxatie - email: paulus@swaen.com

Pieter Lastmarkade 2, - 1075 KJ Amsterdam - The Netherlands

Tel. +31 (0)202255198 - USA +1 727 687 3298

Sinds 40 jaar inkoop en verkoop van oude kaarten en atlassen

*A map enthousiast with 40 years of pure passion.
Discover maps from all over the world.*

Instagram [cartahistorica](https://www.instagram.com/cartahistorica)

Facebook [cartahistorica](https://www.facebook.com/cartahistorica)

Email info@cartahistorica.com